

नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमाथिको टिप्पणी

डिसेम्बर, २००७

आर्टिकल-१९

६-८ एमवेल स्ट्रीट, ईसी१आर १युक्यू, संयुक्त अधिराज्य
फोन (४४)२०७ २७८ ९२९२, फ्याक्स (४४)२०७ २७८ ७६६०
info@article19.org, <http://www.article19.org>

फ्रीडम फोरम

पोष्ट बक्स नं. २४२९२, थापाथली, काठमाडौं
फोन: (९७७) ४४१०२०३०, फ्याक्स: ४४१०२०२२
freedomforum@enet.com.np, <http://www.freedomforum.org.np>

नेपाल पत्रकार महासंघ

पोष्ट बक्स नं. २४२९२, तिलगंगा, काठमाडौं
फोन: (९७७) ४४९००६३, फ्याक्स: ४४९००८५
info@fnjnepal.org, <http://www.fnjnepal.org>

विषय सूची

सुभ्भाव संक्षेप

१. परिचय

२. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विश्लेषण

२.१. क्षेत्र

२.१.१. सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व भएको निकाय

२.१.२. सूचनाको परिभाषा

२.१.३ सूचना प्राप्त गर्न अधिकार पाएको व्यक्ति

२.२. अपवादहरू

२.२.१. कानुनी अधिकारहरू

२.२.२. हानी परीक्षण

२.२.३. जनहितको सर्वोपरिता

२.२.४. वर्गीकरण योजना

२.३. सूचना माग गर्ने प्रक्रिया

२.३.१. कारण खुलाउने आवश्यकता

२.३.२. माग पेश गर्ने तरिका

२.३.३. समय सीमा एवं माग अन्यत्र पठाउने कुरा

२.३.४. शुल्क

२.४. खुलापन अभिवृद्धिका उपायहरू

२.५. पुनरावेदन

२.५.१. उजुरी प्रक्रिया

२.५.२. पुनरावेदन प्रक्रिया र उपचार

२.५.३. राष्ट्रिय सूचना आयोग

२.६. असल नियतले गरेको कार्यको बचाउ

३. सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय मापदण्डहरू

सुभाष संक्षेप

ऐनको क्षेत्रका सम्बन्धमा;

- ऐनलाई स्पष्ट पार्नको लागि यसमा संशोधन गरिनुपर्छ जसले गर्दा सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने सरकारका तीन वटै अङ्गका साथ साथै निजी क्षेत्रलाई पनि समेट्न सकियोस् ।
- सार्वजनिक महत्वका काम, प्रक्रिया एवं निर्णयहरूसँग सम्बद्ध असम्बद्ध सबै विवरणहरू सूचनाको परिभाषा भित्र समेटिनु पर्छ ।
- हरेक व्यक्तिले सूचनाको हकको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ चाहे त्यो जुनसुकै देशको नागरिक वा बासिन्दा होस् अथवा जुनसुकै हैसियतको होस् ।

अपवाद सम्बन्धमा;

- सम्पूर्ण अपवादहरूमा हानीको परीक्षण, उदाहरणका लागि गम्भीर संकटमा सुरक्षित कानुनी अधिकार प्रयोग हुनु पर्दछ ।
- सम्पूर्ण जनताको हित हुने सूचनालाई सार्वजनिक गरिनेछ भन्ने प्रत्याभूति दिँदै ऐनमा जनहितको सर्वोपरितालाई थप गरिनुपर्छ ।
- सूचनालाई गोप्य राख्ने एउटा समय सीमा तोक्ने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ । उक्त समय सीमा नाघेमा त्यसभन्दा बढी समय अपवाद लागु हुनुहुँदैन ।
- ऐनमा सूचनालाई वर्गीकरण गर्ने पद्धति समेटिनु हुँदैन, सूचनालाई सार्वजनिक गर्ने, नगर्ने निर्णय सूचनाको वर्गीकरणको आधारमा नभई घटनाको प्रकृतिका आधारमा गर्नुपर्दछ ।

माग गर्ने प्रकृतिका सम्बन्धमा;

- सूचनाको माग प्रकृत्यामा विस्तृत कुराहरू थप गर्नुपर्छ ताकि त्यसले सूचनाको मागमा अवरोध गर्ने तथा सूचनाप्राप्तिमा भाँजो हाल्ने अवसर नपाउने अवस्था सुनिश्चित गर्न सकियोस् । मौखिक रूपमा सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध गर्न पाउने प्रावधान, निवेदकको अनुरोधलाई छोटो बनाउन उनीहरूलाई सहयोग, निवेदकले निवेदनसाथ संलग्न गर्नुपर्ने विस्तृत सम्पर्कका लागि आवश्यक कुराहरू, मागदावीलाई अस्वीकार गर्न मिल्ने स्पष्ट र निश्चित परिभाषित र सीमित परिस्थिति, (उदाहरणका लागि ती अनुरोधहरू उही व्यक्तिले भर्खरै गरेको अनुरोधसँग पर्याप्त समानता राख्ने हुनुपर्ने) अपवादात्मक परिस्थितिमा जवाफका लागि बढाइएको समयको प्रावधान र अन्य सार्वजनिक निकायसँग सो सूचना भए सूचनाप्राप्तिको त्यो अनुरोधलाई सो निकायमा सार्ने व्यवस्थाहरू सम्मिलित गर्नुपर्दछ ।
- दस्तुरको अङ्क स्पष्ट हुनुपर्छ जसले निवेदकलाई सूचना प्रदान गरेको र सो सूचनाको प्रतिलिपि बनाएको मात्र दस्तुर तिरे पुग्ने होस । अझ, केन्द्रीयस्तरमा एउटै दस्तुर तालिका प्रकाशित गरिनुपर्छ र निश्चित परिमाणका सूचना निःशुल्क दिने र सार्वजनिक हितका सूचनाहरू न्यूनतम दस्तुरमा दिने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ ।

खुलापन अभिवृद्धिका उपायका सम्बन्धमा;

- सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नो निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्नका लागि कुनै पनि अवसरहरूको विवरण प्रकाशित गर्नुपर्छ ।

- सूचना व्यवस्थापन सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डको आचार संहिता प्रकाशन, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा जनताका लागि निर्देशिका प्रकाशन, सरकारी कर्मचारीहरूलाई ऐनको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा तालिम र जनचेतना अभियान सञ्चालन गरेर राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई फराकिलो भूमिका प्रदान गर्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

उजुरी र पुनरावेदनका सम्बन्धमा;

- सार्वजनिक निकायका प्रमुखले तोकिएको समयावधिभित्र उजुरीको जवाफ दिनु आवश्यक हुन्छ र निवेदकले ऐनबमोजिमको सूचना प्राप्तिका लागि गरेको आफ्नो माग पुरा नभएमा त्यसका विरुद्ध पुनरावेदन गर्न पाउनुपर्छ । निवेदकलाई त्यस्तो उजुरी दर्ता गर्न पर्याप्त समय, सम्भवत २१ दिन समय दिनुपर्दछ ।
- उजुरीका बखतमा राष्ट्रिय सूचना आयोगका अगाडि दुवै पक्षले आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार पाउनुपर्छ र सत्यता प्रमाणित गर्ने जिम्मा सार्वजनिक निकायको हुनुपर्दछ ।
- आयोगको नियुक्ति प्रक्रिया पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ । आयोगबाट सदस्यहरूको चयन गर्ने जिम्मा या त संसदलाई दिने या नियुक्ति समितिमा नागरिक समाजका थप प्रतिनिधिहरू सम्मिलित गर्ने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ । नियुक्ति प्रक्रिया खुल्ला र सहभागितात्मक ढंगबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ र जनसाधारणलाई उम्मेदवारमा मनोनयनपत्र दाखिला गर्ने अवसर दिईनुपर्दछ ।
- आयोग सञ्चालनको खर्च सिधै सरकारबाट दिइने गरेकोमा त्यसको बदलामा त्यसलाई राजनैतिक हस्तक्षेपबाट बचाउनुपर्दछ ।

असल मनसायबाट सूचना सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा

- आम व्यक्तिहरूबीच फैलिएको हल्लामा पर्याप्त सत्यता छ भन्ने विश्वास भएमा मात्रै उनीहरूलाई आश्रय दिनुपर्दछ । त्यसैगरी त्यस किसिमका सूचनाहरूलाई केवल भ्रष्टाचार र अन्य किसिमका अनियमितताको सूचनामा मात्रै नभई जनस्वास्थ्य सम्बन्धी गम्भीर चुनौती, सार्वजनिक सुरक्षा र वातावरणीय सूचनाका विषयमा पनि आश्रय दिने कुरालाई फराकिलो ढंगले लागू गर्नुपर्दछ ।

१. परिचय

यस वर्षको प्रारम्भमा संसदद्वारा पारित सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ का सम्बन्धमा **आर्टिकल-१९** नेपाल पत्रकार महासंघ र फ्रिडम फोरम नामक संस्थाले गरेको विश्लेषणलाई यस ज्ञापनपत्रमा सम्मिलित गरिएको छ ।

आर्टिकल-१९ लण्डनमा अवस्थित अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था हो र यसले सूचनाको हक तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अभिवृद्धि गर्ने विशेष उद्देश्य बोकेको छ । विधि विशेषज्ञ तथा तालिमका माध्यमबाट विश्वका धेरै देशहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको निर्माण, त्यसको अनुमोदन र कार्यान्वयनमा **आर्टिकल-१९** संलग्न रहेको छ । हामी नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विकासमा पनि विभिन्न तरिकाले सक्रियतापूर्वक संलग्न भईरहेका छौं । जनवरी २००४^१ र डिसेम्बर २००६^२ मा यसका विषयमा हामीले गरेको विश्लेषण यसमा समाविष्ट छ ।

नेपाल पत्रकार महासंघ नेपालको सञ्चार जगतको प्रतिनिधिमुलक छात्रा संगठन हो । यससँग आबद्ध देशभरी छरिएका ६००० सदस्यहरू आधुनिक सञ्चारका हरेक क्षेत्र— छापा सञ्चार, विद्युतीय सञ्चार र साइबर सञ्चारसँग सम्बन्धित रहेका छन् । महासंघ नब्बेको दशकको मध्यदेखिनै सूचनाको हक कानूनको वकालतमा नेतृत्वदायी भूमिकामा रहेको छ । यसले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको एक मस्यौदा तयार गरी सरकारलाई बुझाएको पनि थियो । महासंघको सूचना कानूनका निर्माण तथा कार्यान्वयनका लागि दवाव सिर्जना गर्न सांसद तथा संचारजगतसँग सम्बन्धीत अन्य व्यक्ति तथा संस्थाहरूसँग छलफल तथा सम्बाद कार्यक्रमका श्रृंखलाहरू पनि आयोजना गर्दै आएको छ ।

फ्रिडम फोरम एक नाफारहित, गैरसरकारी संस्था हो जो प्रजातन्त्र, मानवअधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि कार्य गर्दै आईरहेको छ । यसको स्थापना सन् २००५ को फेब्रुअरीमा भएको थियो । स्थापनाकालदेखि नै यसले सूचनाको हकका लागि कार्य गर्दै आईरहेको छ । फोरमले सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियानसंग मिलेर एक राष्ट्रिय अभियान पनि संचालन गरेको थियो, जसअर्न्तगत राष्ट्रिय तथा क्षेत्रिय गोष्ठिहरू, सांसदहरूसंगको परामर्श बैठकहरू तथा स्थानिय तहमा वकालतका कार्यहरू संचालन गरिएको थियो । साथै, फोरमले सूचनाको हक कानून मस्यौदा कार्यदललाई रचनात्मक सहयोग पनि प्रदान गरेको थियो ।

यी तीन संस्थाहरू सूचनाको हकसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न नेपालका सरकारी निकाय एवं नागरिक समाजले देखाएको तत्परताको हार्दिक स्वागत गर्छन् । उक्त कानूनको अन्तिम प्रारूपमा **आर्टिकल-१९**^३ ले उठाएका अधिकांश समस्याहरूलाई सम्बोधन गरिएकोमा हामी अत्यन्त खुशी छौं । सूचनाको हक भनेको प्रजातान्त्रिक कार्यका लागि अपरिहार्य र अन्य अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि साँचोको रूपमा रहेको मौलिक मानव अधिकार हो । यसलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पूर्ण अंश मानिन्छ, जस अर्न्तगत सूचनाको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र सुसुचित गर्ने अधिकार पर्दछ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ मा भनिएको छ –

^१ हेर्नुहोस् [http://www.article19.org/pdfs/analysis/Nepal information actjan2004.pdf](http://www.article19.org/pdfs/analysis/Nepal%20information%20actjan2004.pdf).

^२ हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/analysis/nepalfoianalysis.pdf>.

^३ डिसेम्बर २००६, हेर्नुहोस् नोट २

‘हरेक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ । यस अधिकारअन्तर्गत विना कुनै हस्तक्षेप विचार राख्ने, सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सुचना र विचारलाई जहाँसुकै जुनसुकै सञ्चारमाध्यमबाट अन्यत्र सम्प्रेषण गर्ने अधिकार समाहित छ ।’

यदि सुचनालाई विस्तृत तवरले जनसमुदाय वा पत्रकारसमक्ष पुग्नबाट इन्कार गरियो भने स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको अभ्यास नराम्रोसँग सीमित हुन पुग्छ । सुचनाको हकसम्बन्धी ऐनले वैधानिक रूप पाउनु नेपालको प्रजातान्त्रिक प्रक्रियामा एउटा महत्वपूर्ण कदम हो ।

ऐनप्रति हाम्रो समग्र मूल्यांकन सकारात्मक छ । यसले सूचनाप्राप्तिको सम्भाव्य अधिकार र अपवादका विषयहरूलाई स्थापित गरेको छ । यसले सार्वजनिक निकायहरूको विस्तृत परिभाषा, र राष्ट्रिय सूचना आयोग स्थापनाको अधिकारलाई समेटेको छ । यस ऐनमा केही कमजोरीहरू पनि छन्, जुन तुलनात्मक रूपमा सजिलै हटाउन सकिन्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । सबैभन्दा गम्भीर कमजोरी अपवादको व्यवस्था हो । जसमा सार्वजनिक चासो वा हित समाविष्ट छैन र जसले सूचना सम्प्रेषणको अस्वीकृतिलाई बल पुऱ्याएको देखिन्छ । यस मस्यौदापत्रले ऐनप्रतिको हाम्रो विशेष चासो देखाउनुका साथै यसको सुधारका लागि सिफारिस गर्दछ ।

उक्त ऐनका सम्बन्धमा हाम्रो विश्लेषण वा परीक्षण अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सूचनाको हकको क्षेत्रमा सबैभन्दा उत्तम अभ्यासमा आधारित छ, जुन आर्टिकल-१९ का दुईवटा प्रकाशन – दि पब्लिक्स राइट टु नो: प्रिन्सिपल्स अन् फ्रिडम् अफ इन्फर्मेसन् लेजिस्लेसन् (*The Public's Right to Know: Principles on Freedom of Information Legislation* आर्टिकल-१९ सिद्धान्त)^४ र अ मोडेल फ्रिडम् अफ इन्फर्मेसन् ल (*A Model Freedom of Information Law*) आर्टिकल-१९ नमुना कानून)^५ को सारसंक्षेप हो । दुवै प्रकाशनले सूचना अधिकारसम्बन्धी कानूनको लागि उत्कृष्ट अभ्यासका बारेमा भएको फराकिलो अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सूचनाको हकमाथिको अन्तर्राष्ट्रियस्तरको समीक्षा यस मस्यौदापत्रको अध्याय-३ मा पाउन सकिन्छ । जुन अध्याय-२ मा रहेको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको पर्याप्त विश्लेषण र सिफारिसको मस्यौदा भन्दा पछाडि रहेको छ ।

२. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विश्लेषण

२.१. क्षेत्र

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनबारे छलफलको उपयुक्त प्रारम्भबिन्दु भनेको यसको क्षेत्र नै हो । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा प्रयोग योग्य प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरू मध्ये एक हो – “अधिकतम अनावरणको सिद्धान्त” । उक्त सिद्धान्तअनुसार सार्वजनिक निकायहरूका सम्पूर्ण सूचनाहरू हरेक व्यक्तिका लागि उपलब्ध हुनुपर्दछ र यो धारणा ज्यादै कम परिस्थितिमा मात्रै प्रभावित हुन सक्छ । यसले के देखाउँछ भने सूचनाको हकसम्बन्धी कानून उपलब्धताको क्षेत्र फराकिलो हुनुपर्दछ । सूचनाको अधिकार सम्बन्धी कानूनको क्षेत्रका ३ वटा आयाम छन् १) सूचना प्राप्तिको अनुरोधलाई ग्रहण गर्ने दायित्व कुन कुन निकायहरूमा रहन्छ ? । २) सूचना

^४ (लण्डन:जून १९९९)। हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/standards/foitherighttoknowrussian.pdf>.

^५ (लण्डन:जुलाई २००१)। हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/standards/foimodel lawrussian.pdf>.

भन्नाले कुन कुन किसिमका सामग्रीहरू सम्मिलित हुन्छन् ? र ३) सूचना प्राप्तिको अधिकार कसलाई छ ?

२.१.१. सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व भएको निकाय

प्राक्कथन

ऐनको धारा २ (क) ले परिभाषित गरेका 'सार्वजनिक निकायहरू' मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू हुन्छ। उक्त परिभाषाले संबैधानिक तथा कानुनी निकायहरू, जनतालाई सेवा प्रदान गर्न कानुनी रूपमा स्थापित निकायहरू र सरकारी अनुदानमा सञ्चालित सरकारी निकाय वा संस्था एवं गैरसरकारी निकायहरूलाईसमेत समेटेछ। उक्त परिभाषाले राजनैतिक दल वा संगठन र गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पनि समेटेको, जुन निकायहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा नेपाल सरकार, विदेशी सरकार अथवा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट प्राप्त अनुदानमा सञ्चालित छन्। धारा २ (क) (९) अनुसार सरकारले अन्य निकायहरूलाई पनि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरेर सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको दायरामा समेट्न सक्छ।

विश्लेषण

ऐनको दफा २ (क) ले स्पष्ट रूपमा के कुरा निश्चित गरेको छ भने जुनसुकै प्रकृतिका सार्वजनिक निकायहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले समेटेछ। यो कुरा महत्वपूर्ण छ किनभने आफुले निर्वाह गर्ने उत्तरदायित्वका लागि उनीहरू जनताप्रति जवाफदेही हुन्छन्।

दफा २ (क) प्रति हाम्रो पहिलो चासो के हो भने उक्त दफा न्यायपालिका, व्यवस्थापिका र कार्यपालिकामा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू हुने कुरामा पर्याप्त स्पष्टता छैन। दफा २ (क) (१) र (२) अन्तर्गत रहेको 'संविधान अन्तर्गतका निकायहरू' र 'ऐनद्वारा स्थापित निकायहरू' भन्ने वाक्यांशले व्यवस्थापिका र न्यायपालिकालाई समावेश गर्नेछ भन्ने मनसाय कानून निर्माता तयार गरेको हामी बुझ्छौं। 'निकाय' भन्ने शब्दलाई परिभाषित गरिएको छैन, त्यसैले धारा २ (क) (१) र (२) मा 'कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका' भन्ने शब्दहरू थपेर सरकारका तीनैवटै निकायहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले समेट्ने कुरा पूर्णरूपमा निश्चित गर्न अनुरोध गर्दछौं।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रयोग निजी, कानुनी र प्राकृतिक निकाय वा संस्थासम्म विस्तार गर्ने कुरामा पनि ध्यान जानुपर्दछ। राज्यको स्थापना जनताद्वारा आफ्नो सेवाका लागि भएको हो त्यसैले राज्यका अंगहरू जनउत्तरदायी हुनुपर्दछ भन्ने मान्यतामा सूचनाको हक आधारित छ। यसकारण राज्यको उत्तरदायित्वको अंश नबनेसम्म निजी व्यक्तिहरू वा संस्थाहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन हुँदैन। सूचनाको हकसम्बन्धी वर्तमान कानून सामान्यतया निजी निकायहरूमा निम्नलिखित सन्दर्भमा मात्र लागू हुन्छ-

- (१) राज्यको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको निकाय, जस्तै- नागरिक कानून अनुसार स्थापना भएका राज्यका संस्थानहरू।

- (२) वैधानिक कार्य गर्ने निकाय, जस्तै- नागरिक कानूनअन्तर्गत स्थापित तर कानूनद्वारा व्यावसायिक कार्य सुनिश्चित गर्ने उत्तरदायित्व पाएका वार एशोसियसन वा मेडिकल बोर्ड जस्ता निकायहरू ।
- (३) जनमुखी सेवा प्रदान गर्ने निकाय, जस्तै- खानेपानी वा विद्युतसेवा प्रदान गर्ने निजी कम्पनी ।
- (४) राज्यद्वारा पर्याप्त आर्थिक सहयोग दिइएको निकाय जस्तै- सरकारको कल्याणकारी योजना कोषमा निर्भर रहने निजी स्वामित्वमा रहेको संग्रहालय वा अभिलेखालयहरू ।

हामीलाई विश्वास छ कि दफा २ (क) मुताविक सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन माथि उल्लिखित १, २, ३ र ४ को अवस्थामा लागु हुन्छ, जुन सकारात्मक छ । तर हाम्रो चासो के छ भने उक्त ऐन माथि वर्णित नं. ३ को अवस्थामा सधै लागु हुँदैन । उदाहरणका लागि सार्वजनिक कार्य गर्ने तर न सरकारको नियन्त्रणमा रहेको न त सरकारबाट कुनै रकम प्राप्त गर्ने निजी कम्पनी । यो उदाहरणले निजी विद्यालय वा विश्वविद्यालयलाई समेत समेटेछ । ती संस्थाहरूको शैक्षिक गुणस्तर वा पाठ्यक्रम व्यावहारिक एवं कानुनी आवश्यकता अनुरूपका छन् कि छैनन् भनेर जनताले जाँचन सक्ने कुरा चाहिँ महत्वपूर्ण हो । हामी दफा २ (क) (४) मा रहेको 'कानूनद्वारा स्थापित' भन्ने शब्दलाई हटाएर त्यसका ठाउँमा 'सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी निकाय' भन्ने अंश राखी सो धारालाई संशोधनको सिफारिस गर्दछौं ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको क्षेत्राधिकार भित्र राजनैतिक दलहरू रहने तथ्य र राज्यबाट आर्थिक भार नबेहोरिएका गैरसरकारी संस्थाहरू पनि यस ऐनको क्षेत्रभित्र रहने तथ्य केही असामान्य छ । यद्यपि राजनैतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूले सार्वजनिक हितकालागि काम गर्दछन् वा सार्वजनिक नीति अख्तियार गर्दछन् तर तिनीहरूले साधारणतया पूर्ण रूपमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने कार्यहरू गर्दैनन् । त्यसकारण ती संस्थाहरू सामान्यतया माथि वर्णित चौथो अवस्थामा बाहेक सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको क्षेत्रभित्र समेटिँदैनन् । त्यसैगरी उनीहरूको उद्देश्य जनताको हितलाई बढावा दिने हो भने राजनैतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूमा जनतालाई सूचना प्रदान गर्ने दायित्व हुनुको थोरै कारण हुन सक्छ ।

२.१.२. सूचनाको परिभाषा

प्राक्कथन

ऐनको धारा २ (ख) सूचनाको परिभाषा यसरी गरिएको छ :

'सार्वजनिक निकायहरूद्वारा गरिने वा गरिएका सार्वजनिक महत्वका निर्णयहरू त्यसको प्रक्रिया र कार्यसँग सम्बद्ध कुनै पनि दस्तावेज, सामग्री वा सूचना ।'

दफा २ (घ) मा 'लिखित दस्तावेज' को परिभाषा गरिएको छ । उक्त शब्दले जुनसुकै माध्यमबाट संकलित वा दुरुस्त बनाइएको त्यस्तो लिखित दस्तावेज, श्रव्यदृश्य सामग्रीलाई समेटेछ, जसलाई छाप्न वा प्रकाशित गर्न सकिन्छ । हाम्रो यसमा पनि के चासो रहेको छ भने त्यस्ता दस्तावेजहरू जसको सार्वजनिक निकायको कार्य, कार्यप्रक्रिया र निर्णयहरूसँग सम्बन्ध छ, ती मात्र ऐनका विषय हुन सक्छन् । यी अस्पष्ट शब्दहरू हुन् जसलाई 'सार्वजनिक महत्व' भन्ने शब्दलाई जस्तै दुरुपयोग गर्न सकिन्छ । अझ भन्ने हो भने सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नै कामसँग सम्बन्धित

दस्तावेज राख्नुभन्दा अन्य निकायको कामसँग सम्बद्ध दस्तावेज राख्न सक्छ, तथापि यस्ता दस्तावेज खुला गर्ने सन्दर्भको विषय हुनुपर्छ अन्यथा यस्ता दस्तावेज अन्य निकायमा पठाएर सार्वजनिक गर्नबाट सजिलै रोक्न सकिन्छ ।

आधुनिक सूचनाको हक सम्बन्धी कानून सामान्यतया सार्वजनिक निकायले राखेका जुनसुकै विषय वा उद्देश्यको विवरणमा पनि लागू हुन्छ । यो कुरा सत्य हो कि कुनै सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक कार्यमा सम्बन्ध नै नराख्ने दस्तावेज आफूसँग राख्न सक्छ । उदाहरणका लागि अस्पतालको कुनै विभागमा हराएको र पाइएको नोटबुक वा भिडियो क्यासेटलाई लिऊँ, यस्ता सामग्रीहरु साधारण अपवाद (गोप्य अपवाद) अन्तर्गत उपलब्ध नगराउन सकिन्छ ।

आर्टिकल-९ को नमुना कानूनले 'विवरण' को निम्नलिखित फराकिलो परिभाषा गरेको छ –
'विवरण'– दफा ७ (क): यस ऐनको प्रयोजनका लागि विवरण भन्नाले जुनसुकै निकाय वा व्यक्ति सँग रहेको जुनसुकै स्वरूप वा स्रोतका, जहिलेसुकै बनाइएका वा जुनसुकै स्तरका होस, त्यो निकायले बनाएको होस् वा नहोस् र जसलाई वर्गीकरण गरिएको होस् वा नगरिएको होस् त्यस्तो लिखित दस्तावेज भन्ने बुझिन्छ ।

तसर्थ हामी 'सूचना' र 'लिखित दस्तावेज' को परिभाषालाई फराकिलो बनाउन 'सूचना' हुनका लागि सार्वजनिक महत्वका र कुनै निकायको कार्य, कार्यप्रणाली र निर्णयसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ भन्ने शब्द हटाउने सिफारिस गर्छौं ।

२.१.३ सूचना प्राप्त गर्न अधिकार पाएको व्यक्ति

प्राक्कथन

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ ले सूचनाको हक 'हरेक नेपाली नागरिक' मा रहने र हरेक नेपाली नागरिकमा सार्वजनिक निकायहरूसँग रहेका सूचनाहरु प्राप्त गर्ने अधिकार रहनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो धारा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २७ बाट लिइएको देखिन्छ । जसमा भनिएको छ– हरेक नागरिकलाई व्यक्तिगत चरित्रको र सार्वजनिक महत्वको विषयसँग सम्बद्ध सूचनाको माग्ने गर्ने र प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ र कानूनद्वारा गोप्य घोषित सूचना प्रदान गर्ने कसैलाई पनि बाध्यता सिर्जना गरिने छैन ।

विश्लेषण

सूचना प्राप्त गर्ने हकको उपभोग नेपाली नागरिकहरुले मात्र गर्न पाउने सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको क्षेत्रमा भएको सीमा निराशाजनक छ । अधिकांश सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनहरुले हरेकलाई सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध गर्ने अधिकार दिएको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्रको धारा १९ र राजनीतिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १९ दुवैले हरेक व्यक्तिलाई देश वा राष्ट्रियताका आधारमा भेदभाव नगरी सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ^६ । उदाहरणका लागि २००६ को सेप्टेम्बरमा लागू भएको

^६ नेपाल ICCPR को सदस्य भएकाले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा ICCPR को नियम लागू हुन्छ । नेपाल सम्झौता ऐन १९९० को अध्याय ९.१ ले भन्छ यदि नेपाल सरकार कुनै सन्धिको सदस्य छ भने त्यो सन्धिसम्झौता संशोधित र अनुमोदित भैसकेपछि कानूनमा लागू रहेका असंगत कुरालाई निष्कल बनाई उक्त सम्झौताका प्रावधानहरु नेपालको कानूनको रूपमा लागू हुन्छ ।

मेसेडोनियाको सार्वजनिक चरित्रको सूचना प्राप्त गर्ने स्वतन्त्रता सम्बन्धी कानूनको दफ १ मा भनिएको छ –

‘हरेक स्वदेशी वा विदेशी कानुनी र प्राकृतिक निकायले सरकारी निकायका साथमा सूचनाको क्षेत्रमा प्रवेश गर्न पाउनेछन् ।’

सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको क्षेत्रलाई नागरिकमा सीमित गर्नुले लामो समयदेखि नेपालमा बसोवास गर्दै आएका बासिन्दाहरू सूचनाप्राप्तिको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्नेछ । किनभने तिनीहरू शरणार्थी वा राज्यविहीन छन् । विशेषगरी यो नेपालको प्रसंगमा सान्दर्भिक हुन्छ, किनभने यहाँ उल्लेख्य संख्यामा त्यस किसिमको कोटीमा पर्ने व्यक्तिहरू रहेका छन् ।

धेरै देशका अनुभवले के देखाउँछ भने सूचनाको अधिकारको क्षेत्रको सीमा बढाउँदा त्यसका साथमा केही कठिनाइहरू देखिन्छन् । व्यवहारमा केही थोरै विदेशीहरूबाट सूचना प्राप्तिका लागि अनुरोधको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । त्यसैले सार्वजनिक निकायहरूमाथि केही न केही समस्या आइलाग्छन् । उता विदेशीहरूको लागि सूचना प्राप्तिको अनुरोधलाई अनुमति दिँदा विदेशीहरूलाई व्यापारिक लगानीका लागि नेपाल आकर्षक गन्तव्य हो भन्ने प्रभाव पारेर अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक फाइदा लिन सकिन्छ ।

हामी के पनि भन्छौं भने अन्तरिम संविधानमा ‘नागरिक’ शब्द प्रयोग गर्नुको कुनै अर्थ छैन । उक्त संविधानले बताएको न्यूनतम आवश्यकताभन्दा विस्तृत सूचनाको हक ग्रहण गर्ने खुला वातावरण नेपालको व्यवस्थापिकामा छ ।

सुझावहरू

- दफा २ (क) (१) र (२) मा “कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिका” भन्ने शब्द थपेर ऐनमा सरकारका तीनैवटा अंगहरू समेटिएको कुरा स्पष्ट गर्न उक्त दफा २ को संशोधन गर्नुपर्छ ।
- धारा २ (क) (४) मा ‘कानूनद्वारा स्थापित’ भन्ने शब्द हटाई सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी निकायलाई पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको दायरामा समेट्ने कुरा सुनिश्चित गर्न दफा २ मा संशोधन गर्नुपर्छ ।
- धारा २ (ख) मा रहेको सूचनाको परिभाषालाई फराकिलो बनाउनुपर्छ । सार्वजनिक महत्त्वका जुनसुकै कार्य, कार्यप्रक्रिया र निर्णयका विवरणहरू उक्त परिभाषाभित्र आउनुपर्छ ।
- हरेक देशका नागरिक, बासिन्दा वा अन्य सरोकारवाला व्यक्तिले सूचनाको हकको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ । त्यसैले नेपाली नागरिकले मात्र सूचनाको हकको उपभोग गर्न पाउने दफ ३ को प्रावधान संशोधन गरिनुपर्छ ।

२.२. अपवादहरू

प्राक्कथन

दफा ३ (ग) मा अपवादका प्रावधानहरू रहेका छन् । त्यस्ता प्रावधानहरूसँग सम्बन्ध राख्ने विषयका पाँचवटा श्रेणीहरूको सूची त्यहाँ दिइएको छ । जसको रक्षा गर्नु सूचना प्रकाशमा ल्याउन अस्वीकार गर्नुको मुख्य कारण बन्न सक्छ । उदाहरणको रूपमा राष्ट्रिय सुरक्षा र

गोप्यताको विषय । ‘उपयुक्त र पर्याप्त कारण’ भए मात्रै यस्ता अपवादहरुमा केवल सार्वजनिक निकायले कानुनी प्रश्न उठाउन सक्छन् ।

दफा ३ को उपदफा (४) मा एउटा महत्वपूर्ण प्रावधान रहेको छ, जुन सूचना प्राप्तिका लागि अनुरोध गर्दा केही सूचनाहरु सार्वजनिक गर्न मिल्ने र केहीमा चाहिँ अपवाद लागू हुने अवस्थामा रहन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने अपवादको विषय नबन्ने कुनै पनि सूचना सार्वजनिक गरिन्छ, भन्ने वाक्यांशले अन्य सूचनालाई पनि गम्भीर रूपमा प्रभावित गर्न सक्छ ।

दफा २७ ले सूचनाको वर्गीकरणको प्रक्रियालाई देखाउँछ । सूचनाको वर्गीकरणका लागि निजामती सेवाका अधिकृतहरु सम्मिलित एउटा विश्वस्त समिति बनाइने छ । सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी निर्णयमा कसैको असहमति भए उसले समितिसमक्ष पुनरावलोकनका लागि निवेदन गर्न सक्छ ।

विश्लेषण

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा रहेको अपवादको प्रावधान यसको सबैभन्दा कमजोर पक्ष हो र यो जनताको सुसूचित हुन पाउने अधिकार र सामाजिक एवं वैयक्तिक हितल प्रवर्द्धन गर्ने आवश्यकताको बीचमा सन्तुलन राख्न विफल भएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार (जसको तल अध्याय ३ मा छलफल गरिएको छ) निम्नलिखित तीनवटा शर्तमा मात्रै सूचनाको हकलाई अस्वीकार गर्न सकिन्छ:

- १) उक्त सूचनाले कानूनद्वारा संरक्षित वैधानिक विषयलाई प्रभावित गरेमा;
- २) प्रकाशमा ल्याइएको सूचनाका कारण उक्त कानुनी विषयमा खतरा पैदा भएमा;
- ३) सूचना उद्घाटित नगर्दा हुने खतराभन्दा उद्घाटित गर्दा हुने खतरा भयावह भएमा ।

दोस्रो अवस्था वा शर्तलाई ‘हानी परीक्षा (Harm Test)’ र तेस्रोलाई ‘जनहितको सर्वोपरिता (Public Interest Override)’ को रूपमा प्रायः उल्लेख गर्ने गरिन्छ । यी तीन सूत्रीय जाँचको कार्यलाई एउटा उदाहरणका माध्यमबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ । चुनावको अवधिमा सञ्चार माध्यमले उम्मेदवारको शैक्षिक वा आपराधिक विवरणहरु प्राप्त गर्ने चाहना राख्न सक्छ । यसले कानूनद्वारा सुरक्षित उम्मेदवारको गोपनीयता भन्ने कानुनी विषयलाई असर गर्छ । उक्त विवरणको विषय यदि लज्जाजनक छ भने उक्त सूचनाले गोपनीयतामा खतरा पैदा गर्न सक्छ । तथापि यहाँ जनहितको सर्वोपरितालाई ध्यान दिनुपर्छ । यस उदाहरणमा उम्मेदवारको गोपनीयताको हकभन्दा जनताको सुसूचित हुन पाउने अधिकार बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले यस्तै घटनामा के कुरा स्पष्ट गरेको थियो भने एउटा मतदाताले कानूनतोड्नेलाई कानूननिर्माताको रूपमा निर्वाचित गर्नुपूर्व राम्ररी विचार गर्ने इच्छा राख्न सक्छ

71

⁷ union of India(UIO)v.Association for Democratic Reforms and Anr.with People's Union for Civil Liberties (PUCL) and Anr. v. Union of India(UOI) and Anr. (2002) 5 Supreme Court Cases 294 (भारतीय सर्वोच्च अदालत), अनुच्छेद ४६ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा कानुनी अधिकारहरु र हानी परीक्षाका सूचीहरु सम्मिलित गरिएको छ तर 'जनहितको सर्वोपरिता' को सूची त्यसमा परेको छैन । सूचनाको वर्गीकरणको व्यवस्था सूचना उपलब्ध नगराउनेतिर मोडिनेछ भन्नेमा पनि हाम्रो चासो रहेको छ ।

२.२.१. कानुनी अधिकारहरु

यस ऐनको दफा ३ (३) को (क) देखि –(ड) सम्म सूचीकृत गरिएका कानुनी अधिकारहरु अन्य देशको कानूनसँग तुलनायोग्य छन् । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय सुरक्षा, जनादेश, जाँचपडताल र अपराधको अभियोग, आर्थिक तथा व्यापारिक विषयहरु, गोपनीयता र जीवनको सुरक्षा । केही कानुनी अधिकारहरुलाई एक अर्काका बीचमा जुन गाभ्ने काम भएको छ, त्यसलाई हामीले सावधानीपूर्वक हेरेका छौं । तोकेर भन्ने हो भने ऐनको धारा ३ (३) (क) ले जनताको शान्ति औल्याउँछ, जबकि अनुच्छेद (घ) ले विभिन्न जाति र समुदायका बीच सद्भावपूर्ण सम्बन्धको आवश्यकता औल्याउँछ । सार्वजनिक निकायसँग रहेको कुन सूचना (यदि त्यसलाई सार्वजनिक गरियो भने र कुनै कानुनी अवस्थाहरुमा यस्तो सूचना धारा ३ (३) मा पनि समेटिन्छ) ले विभिन्न समुदायका बीच गम्भीर द्वन्द्व उत्पन्न गराउँछ भन्ने जाँच बडो कठिन हुन्छ । त्यसैले अनुच्छेद (घ) को दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावनाप्रति हाम्रो चासो छ । उदाहरणका लागि, सूचना प्रदान गर्न अस्वीकार गर्नुले भेदभावपूर्ण व्यवहारको उद्घाटन गर्दछ अथवा सामाजिक आर्थिक विभेदलाई प्रकाशित गर्दछ । गम्भीर जातीय तथा वर्णगत समस्या रहेका भारतजस्ता अन्य देशहरुले सूचनाको हकसम्बन्धी आफ्नो कानूनमा यस्ता अपवादहरु समावेश गरेका छैनन् ।

२.२.२. हानी परीक्षण

दफा ३ (३) का अधिकांश अपवादहरु हानी परीक्षाका विषय हुन् । उदाहरणको लागि अनुच्छेद- (क) ले भन्छ कि यदि कुनै सूचनाले राष्ट्रिय सुरक्षामा गम्भीर संकट ल्याउँछ भने उक्त सूचनालाई सार्वजनिक गर्नबाट वञ्चित गर्न सकिन्छ । तथापि हाम्रो चासो के मा छ भने हानी परीक्षाको कडाइ अपवादपिच्छे फरक हुन सक्छन् र केही अवस्थामा कडा नहुन पनि सक्छ । जाँचपडताल, सोधपुछ र अपराधको अभियोगमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउने सूचनालाई प्रकाश गरिने छैन भनेर दफा ३ (३) (क) मा भनिएको छ, जुन विचारणीय रूपमा गम्भीर संकटभन्दा निम्नस्तरको देखिन्छ ।

२.२.३. जनहितको सर्वोपरिता

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा 'जनहितको सर्वोपरिता' को अनुपस्थिति प्रति हाम्रो विशेष चासो रहेको छ । सम्पूर्ण जनताको हितलाई गलत सावित गर्न अपवादहरुलाई अनुमति नदिने र सूचनाको हक अस्वीकार गर्ने सामान्य चासोको दुरुपयोग हुँदैन भन्ने निश्चित गर्न यस्तो सर्वोपरिता अत्यावश्यक छ । अहिलेकै अवस्थामा रहँदा सूचनाको हक सम्बन्धी वर्तमान ऐनले जनताको हित विरुद्ध नै काम गरेको भए पनि सूचना प्रकाश गर्न अस्वीकार गर्ने अनुमति दिन्छ ।

सूचनाको हकको अपवादलाई एउटा समयसीमा तोक्नु र उक्त समयसीमा पार गरेपछि अपवादको म्याद नरहनु पनि एउटा राम्रो अभ्यास हो । उदाहरणका लागि आर्टिकल-१९ को

नमुना कानूनमा तीस वर्षपछि अपवादको अवधि समाप्त हुने बताइएको छ । धेरै प्रजातान्त्रिक मुलुकहरुमा यस्तो अभ्यासको अवलम्बन गरिएको छ । जसले गर्दा अनुसन्धानहरुका लागि पुराना अभिलेखालयहरु पुर्णतया पहुँचयोग्य बनेका छन् र एक पटक उनीहरुले पाएको सूचनाले समसामयिक हितमा कुनै गम्भीर हानी पनि पैदा गर्न सक्दैन ।

२.२.४. वर्गीकरण योजना

अन्त्यमा, माथिका अध्यायहरुमा उल्लेख गरिए भैं सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको दफा २७ मा सूचनाको वर्गीकरण प्रक्रिया दिइएको छ । आधारभूत रुपमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले एउटा समिति निर्माण गरेको छ । उक्त समितिले अधिकतम तीस वर्षका लागि सूचनाको वर्गीकरण गरिएको घोषणा गर्न सक्छ । सूचनाको प्रकृतिलाई हेरेर आवश्यक महसुस भए उक्त समितिले सूचनाको गोपनीयताको अवधि बढाउन सक्छ ।

धेरै जसो प्रजातान्त्रिक सरकारहरुले आफूसँग रहेका सूचनाहरुलाई संवेदनशीलताको आधारमा विभिन्न श्रेणीमा विभाजित गर्दछन् । त्यसैले दफा २७ मा प्रस्ताव गरिएको वर्गीकरण अनुपयुक्त छ । सूचनाको वर्गीकरण एउटा प्रशासनिक अभ्यास बन्नुपर्छ, सूचनाको सुव्यवस्थित आन्तरिक व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्न वर्गीकरणको संरचना तयार गरिएको हो । उदाहरणका लागि यदि कुनै सूचनालाई संवेदनशील भनेर वर्गीकरण गरिएको छ भने यसलाई उच्च सरकारी कर्मचारीले मात्र दिन सक्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनअन्तर्गत कुन सूचना प्रकाशमा ल्याउन सकिने हो ? भन्ने प्रश्नसँग सूचना वर्गीकरणको अवस्था असम्बन्धित हुनुपर्छ । जब सूचना प्राप्तिको अनुरोध आउँछ, तब सूचनालाई हामैसा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा सम्मिलित अपवादका आधारमा परीक्षण गर्नुपर्छ । जसले माथि छलफल गरिएको त्रिसूत्रीय मापदण्डलाई प्रतिबिम्बित गरोस् । यो कुरा महत्वपूर्ण छ किनभने सूचना उद्घाटनमा हुने जन चासो समयले गर्दा फरक हुन सक्छ । उदाहरणका लागि एउटा साधारण व्यक्तिको करसम्बन्धी विवरणलाई कानुनी रुपमा रोक्न सकिएला तर यदि त्यो व्यक्ति उच्च अधिकृत बन्थो भने सूचना सार्वजनिक गर्ने सवालमा जनचासो फरक हुनसक्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन अन्तर्गत रहेको सूचनाको तीस वर्ष वर्गीकरणले जनताको धेरै चासो कुन विषयमा छ भन्ने ख्यालै नगरी यस्ता सूचनाहरुको उद्घाटन कार्यलाई रोक्दछ । अतः हामी ऐनबाट दफा २७ लाई हटाउन सिफारिस गर्दछौं । सार्वजनिक निकायभित्र रहेका अभिलेखहरुको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्न एउटा छुट्टै कानून वा सरकारी निकायले पनि वर्गीकरणलाई नियमित गर्न सक्छ । तापनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन अन्तर्गत सूचना प्रकाश गर्ने सवाललाई यसले प्रभावित गर्नुहुँदैन ।

सुभावहरु

ऐनमा निहित अपवादको व्यवस्था त्रिसूत्रीय मापदण्डमा आधारित हुनुपर्दछ । निम्नबमोजिमको अवस्था बाहेक सूचनालाई कहिल्यै रोक्नु हुन्न; यदि—

- सो सूचनाले कानूनद्वारा संरक्षित वैधानिक अधिकारलाई प्रभाव पार्दछ भने;
- सो सूचनाले उक्त अधिकारलाई वास्तविक रूपमा हानी गर्छ भने;

➤ सो सूचना प्रकाशमा ल्याउँदा गर्दा जनहित पर्ने असरभन्दा भन् ठुलो हानी ठुलो हुन्छ भने ।

यदि कुनै सूचनाको प्रकाशनले विभिन्न जाति वा समुदाय बीचको सम्बन्धमा नकारात्मक असर पैदा गर्छ भने उक्त सूचनालाई प्रकाशमा ल्याउनबाट रोक्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको दफा ३ (३) (घ) लाई हटाउनु पर्दछ । जनताको सुरक्षासम्बन्धी चेतावनीका वास्तविक घटनाहरूलाई धारा ३ (३) (क) अन्तर्गत निष्काशन सकिन्छ ।

अपराध अनुसन्धान, तहकिकात एवं अभियोजनालाई प्रत्यक्ष असर गर्ने खालका सूचनाहरू प्रकाश गरिने छैन, भन्ने दफा ३ (३) (आ) मा रहेको हानिपरीक्षणलाई थप कडा बनाउनु पर्छ भन्ने जस्तै 'गम्भीर संकट' जस्ता शब्द राखिनुपर्छ ।

कुनै सूचना प्रकाशमा ल्याउँदा समग्र जनताको हित हुन्छ भने त्यसलाई प्रकाशमा ल्याइनेछ भन्ने सुनिश्चित गरी दफा ३ (३) मा रहेका सम्पूर्ण अपवादहरूलाई जनहितको सर्वोपरिताको विषय बनाइनुपर्छ ।

सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी दफा २७ लाई ऐनबाट हटाउनुपर्छ । समय सीमा तोक्ने र त्यसभन्दा पछि अपवादहरू लागू नहुने कुरामा विचार पुऱ्याउनु पर्छ, कुन सूचनालाई प्रकाशमा ल्याउने भन्ने कुरा सम्बन्धित सूचनाको वर्गीकरणको आधारमा भन्दा घटनाको वस्तुगत आधारमा गर्नुपर्छ ।

२.३. सूचना माग गर्ने प्रक्रिया

प्राक्कथन

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ६ देखि ८ ले सूचनाको माग गर्ने प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

दफा ६ अनुसार हरेक सार्वजनिक निकायले सूचनाको मागलाई सम्बोधन गर्ने जिम्मेवारी सहितको एउटा सूचना अधिकृतको व्यवस्था गर्नुपर्छ । सूचना प्राप्त गर्न चाहने नेपाली नागरिकले सूचना माग गर्नुको कारणसहित सम्बन्धित सूचना अधिकृत समक्ष निवेदन दिनु गर्नुपर्छ (दफा ७ (१)) । तत्काल सूचना उपलब्ध गराउनु उक्त सूचना अधिकारीको जिम्मेवारी हो र यदि सम्भव नभए ढिलो हुनुको कारणसहित सूचना दिएर १५ (पन्ध्र) दिन भित्र सूचना उपलब्ध गराउनुपर्दछ (दफा ७ (३)) । उपलब्धताका लागि अनुरोध गरिएको सूचना राष्ट्रिय सुरक्षा वा कुनै व्यक्तिको जीवनसँग सम्बन्धित छ भने अधिकृतले सोको जानकारी सूचना माग गरिएको चौविस घण्टाभित्र दिनुपर्छ (धारा ७ (४)) भन्ने व्यवस्थासमेत ऐनमा गरिएको छ ।

सूचना अधिकृतले सम्भवभएसम्म निवेदकले अनुरोध गरेबमोजिम नै सूचना प्रदान गर्न भरमग्दुर प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था दफा ७ ले गरेको छ । त्यस्तै यदि निवेदकले मागेको रूपमा सूचना दिँदा उक्त सूचना नष्ट हुने वा विग्रीनसक्ने भएमा र अर्कै स्वरूपमा दिईन्छ भने त्यसको कारण सहित सूचना दिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था दफा ७ (६) मा गरिएको छ । यदि अनुरोध गरिएको सूचना उपलब्ध छैन भने निवेदकलाई तत्काल जानकारी दिनुपर्छ (धारा ७ (८)) ।

सूचना लिंदा निवेदकले आवश्यक शुल्क तिर्नुपर्छ, जुन शुल्क वास्तविक खर्चमा आधारित हुनुपर्दछ (दफा ८ (२) । यदि बढी शुल्क लिइएको छ भने त्यसका विरुद्ध पुनरावेदन गर्न पाउने हक निवेदक निहित छ (दफा ८ (३) ।

अन्त्यमा दफा ३१ को पनि उल्लेख गरिनुपर्छ, जसमा सार्वजनिक निकायबाट सूचना प्राप्त गरेको व्यक्तिले जुन उद्देश्यले सूचना लिएको हो त्यसभन्दा फरक उद्देश्यका लागि सो सूचनाको प्रयोग गर्न नपाईने भन्ने कुरा उल्लेख छ । । त्यस्तै दफा ३२ (४) ले सूचनाको 'दुरुपयोग' गरेको पाईएमा रु २५०० सम्म जरिवाना गरिने व्यवस्था गरेको छ ।

विश्लेषण

२.३.१. कारण खुलाउने आवश्यकता

यद्यपि सूचनाप्राप्तिको अनुरोध प्रकृत्यासम्बन्धी व्यवस्था राम्रो बनाइएको छ तर निवेदकले सूचनाको माग गर्दा कारण खुलाउनुपर्ने दफा ७ (१) मा उल्लिखित आवश्यकताप्रति हाम्रो सरोकार रहेको छ । यो प्रावधान सूचनाको हकको आधारभूत कानूनसँग बाभिएको देखिन्छ, किनभने सूचनाको सम्बन्ध सरकारसँग भन्दा जनतासँग बढी हुन्छ र उक्त सूचनालाई प्रकाशमा ल्याउन नहुने पर्याप्त कारण सार्वजनिक निकायसँग नभएसम्म त्यो सूचना निवेदकका लागि उपलब्धयोग्य मानिन्छ । वस्तुतः धेरै देशका सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा निवेदकको मागबारे स्पष्टीकरण दिनु नपर्ने प्रावधानहरु छन्^८। त्यसैले हामी नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा पनि यो प्रावधान थप गर्न सिफारिस गर्दछौं ।

यसैसँग सम्बन्धित दफा ३१ र ३२(४) लाई हटाउनुपर्नेमा हामी विश्वस्त छौं, उक्त दफाले जुन उद्देश्यले सूचना प्राप्त गरिएको हो त्यसभन्दा फरक उद्देश्यका लागि सूचनाको प्रयोग गर्न निषेध गरेको छ ।

२.३.२. माग पेश गर्ने तरिका

ऐनले सूचनाको माग सम्बन्धित सूचना अधिकृतसमक्ष बाहेक अन्य आवश्यक प्रकृत्यागत विषयमा केही उल्लेख गरेको छैन । यो राम्रो व्यवस्था हो किनभने यसले मागकर्तालाई अनावश्यक प्रशासनिक भ्रमेलामा पादैन । यसले अनुरोध मौखिक वा लिखित रुपमा गर्नुपर्छ र यदि अनुरोध अस्पष्ट र ज्यादै भ्रन्भटिलो भएको अवस्थामा के गर्ने भन्नेजस्ता आधारभूत प्रश्नहरुलाई स्पष्ट गर्न मद्दत गर्न सक्छ ।

लिखित अनुरोधमा मौखिक अनुरोधमा भन्दा केही स्पष्ट फाइदाहरु छन्, जस्तै अभिलेख गर्न, प्रतिलिपि बनाउन र अर्को विभागमा पठाउन सजिलो हुन्छ, तर लिखित अनुरोध पेस गर्नुपर्ने आवश्यकताले लेखन असमर्थ व्यक्तिलाई गाह्रो हुन जान्छ । यदि अनुरोध साधारण छ र त्यसको

^८ उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, Right to Information Act of India, धारा ६(२), Federal Transparency and Access to Public Government Information Law of Mexico, धारा ४०, Freedom of the Press Act of Sweden, अध्याय २, धारा १४ (३), Promotion of Access to Information Act of South Africa, धारा ११(३)(क), Act on the Openness of Administration of the Netherlands, धारा(३)(ग) । अगाडि हेर्नुहोस्, युरोपेली परिषदको मन्त्रीस्तरीय समिति, प्रिन्सिपल ५ को सिफारिस २ ।

सीधा उत्तर दिन सकिने खालको छ भने यो एउटा अनावश्यक औपचारिकता पनि बन्न जान्छ । यसकारण धेरैजसो सूचनाको हकसम्बन्धी आधुनिक कानूनहरूले या त अनुरोध मौखिक रूपमा पेस गर्ने अनुमति दिन्छन् या त निवेदक लिखित निवेदन पेस गर्न असमर्थ छ भने निवेदन लिने अधिकारीले निवेदकलाई अनुरोधको कपी दिएर सहयोग गर्ने कुरा बताउँछन् । फ्याक्स र इमेलजस्ता विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट पेस गरिएका अनुरोधहरू सामान्यतया लिखित रूपमै पेस गरिएका हुन्छन् ।

अस्पष्ट र सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गर्ने कार्यमा अनावश्यक हस्तक्षेप गर्ने अनुरोधहरूको विषयमा सम्बोधन नगर्नु सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको एउटा सामान्य समस्या हो । यस्ता घटनाहरूमा निवेदकलाई जतिसक्दो चाँडो सम्पर्क गरेर उसले वास्तवमा के जान्न चाहेको हो भन्ने पत्ता लगाउनु पहिलो उपाय हुन्छ । यदि यसबाट कुनै सहयोग भएन भने उक्त अनुरोधलाई तत्कालै कानुनी रूपमा अस्वीकार गर्न सकिन्छ । यदि कुनै अनुरोध सोही व्यक्तिले तत्काल गरेको अनुरोधसँग ठ्याक्कै मिल्ने किसिमको छ भने त्यसलाई पनि तत्कालै अस्वीकार गर्न सकिन्छ, अथवा यदि अनुरोध गर्नुको उद्देश्य सार्वजनिक निकायको समय मात्र बर्बाद गर्नु हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ भने त्यसलाई पनि अस्वीकार गर्न सकिन्छ । आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिसम्बन्धी युरोपेली महासन्धिको मस्यौदा र सूचनाको हकसम्बन्धी सन्धिको मस्यौदामा निम्नलिखित अनुच्छेदहरू सम्मिलित गरिएका छन्—

धारा ५—आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिका लागि अनुरोध प्रक्रिया:—

१. अनुरोध गरिएको आधिकारिक दस्तावेज पहिचान गर्ने काममा सार्वजनिक निकायले यथासम्भव निवेदकलाई सहयोग गर्नुपर्छ ।
५. आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिको अनुरोधलाई अस्वीकार गर्न सकिनेछ :
 - (क) सार्वजनिक निकायको सहयोगका वावजूद पनि यदि आधिकारिक दस्तावेज पहिचानको सन्दर्भमा अनुरोध धेरै अस्पष्ट छ भने; वा
 - (ख) यदि अनुरोध स्पष्टरूपमा अनावश्यक छ भने ।^९

अन्त्यमा, निवेदन दर्ता गर्दाको समयमा निवेदकले आफ्नो विस्तृत सम्पर्क विवरण दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गर्नु व्यवहारिक कारणले उपयोगी हुन सक्छ । यद्यपि यो कुरा सूचना प्रदान गर्नुको आवश्यकता भन्दा ठुलो कुरा चाँहि होइन । केही देशहरूमा नाम गोप्यराखी अनुरोध पेस गर्ने अधिकार पनि स्पष्ट रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । सूचनाको हकको व्यवस्था भएको सबैभन्दा पुरानो देश स्वीडेनमा यस अधिकारलाई संवैधानिक रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ ।^{१०}

२.३.३. समय सीमा एवं माग अन्यत्र पठाउने कुरा

यथासम्भव छिटो र कुनैपनि अवस्थामा १५ दिनभित्र सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व उपयुक्त र अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा अभ्यास गरिएको नियम हो । जटिल अनुरोधहरू असामान्य र जटिल भएको अवस्थामा धेरै देशहरूले समय सीमा बढाउने अनुमति दिन्छन् र एक चोटिका लागि १५ दिन थप गरिन्छ । यस्ता अवस्थाहरूमा सार्वजनिक निकायले निवेदकलाई लिखित रूपमा ढिलो हुनुको कारण खुलाएर सो को जानकारी दिनुपर्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले

^९ आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिसम्बन्धी विशेषज्ञ समूहको युरोपेली परिषद्को १६ औं बैठकको प्रतिवेदन, स्टारसर्वग, १९२, अक्टुबर २००७, DHSAC(2007)010, परिशिष्ट ३ ।

^{१०} सञ्चार स्वतन्त्रता ऐन, स्विडेन, अध्याय २, धारा १४(३) ।

यस्ता नियमहरुको जानकारीबाट फाइदा लिन सक्छन् किनभने सैद्धान्तिक रूपमा केही अवस्थाहरुमा १५ दिने समयसीमा अवास्तविक रूपमा कडा हुन सक्छ । यदि कर्मचारीले उक्त समयसीमाले आफूमाथि अनावश्यक जिम्मेवारी थपेको महसुस गरेमा ऐन (कार्यान्वयनमा) समस्यामा पर्छ ।

सूचना प्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोध जुन निकायलाई पेस गरिएको हो यदि उक्त निकायसँग त्यस्तो सूचना छैन भने त्यस्तो अवस्थामा सूचना अधिकृतले निवेदकलाई सो को सूचना दिनेछन् भन्ने सामान्य व्यवस्था ऐनले गरेको छ । अनुरोध गरिएको सूचना हुँदै नभएको अवस्थामा यस्तो जवाफ उपयुक्त हुन सक्छ तर सूचना चाहिँ छ तर अन्यत्र कहीं छ भने त्यस्तो अवस्थामा सूचना अधिकृतले निवेदकलाई सूचित गरेर जुन निकायले त्यो सूचना दिन सक्छ त्यही निकायमा पठाउनुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा दोस्रो निकायले जुन दिन अनुरोध प्राप्त गरेको हो सोही दिनदेखि सूचना दिनुपर्ने समय सीमा प्रारम्भ हुन्छ ।

२.३.४. शुल्क

दफा ८(२) मा उल्लिखित सूचना प्राप्त गर्दा लाग्ने शुल्क “सूचना दिँदाको वास्तविक शुल्क” मा आधारित हुनेछ, भन्ने सिद्धान्तको हामी स्वागत गर्छौं । तर यसले शुल्क गणना गर्दा कुन चाहिँ मूल्य समावेश गर्ने भन्ने स्पष्ट गर्दैन । निवेदक समक्ष सूचना पठाउने र त्यसको नक्कल प्रतिहरु निकाल्ने शुल्क मात्रै निवेदकलाई तिराउनुपर्छ, सूचना खोज्दाको र त्यसलाई प्रकाशमा ल्याउँदाको शुल्क तिराउनु हुन्छ । उदाहरणका लागि माथि उल्लिखित सूचना आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिका लागि युरोपेली महासन्धिको मस्यौदामा उल्लेख गरिएको छ-

दफा ७ –आधिकारिक दस्तावेज लिदा लाग्ने शुल्क

१. सार्वजनिक निकायले कार्यालयको परिसरमा सबैले हेर्नकालागि राखेको कार्यालयको दस्तावेज (सूचना) उपर शुल्क लाग्ने छैन । संग्रहालय र अभिलेखालयद्वारा प्रदान गरिने यस्तो सेवाका लागि शुल्क तिरिरहनु आवश्यक छैन ।
२. आधिकारिक दस्तावेजको प्रतिलिपि लिदा निवेदकलाई शुल्क लगाउन सकिनेछ, जुन शुल्क उचित र सूचनाको पुनरुत्पादन र निवेदकसमक्ष पुऱ्याउँदाको वास्तविक मूल्यभन्दा बढी हुनु हुन्छ । शुल्कको सूची प्रकाशित गर्नुपर्छ ।

यो प्रावधानले पनि सूचना प्राप्तिका लागि लाग्ने केन्द्रीय शुल्क सूची पहिल्यै प्रकाशित गर्नुपर्छ भन्ने सुझाव दिएको छ । यो कुरा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा स्पष्टसँग उल्लेख गर्नाले अनुचित शुल्क तिर्नबाट रोक्न सहयोग पुग्दछ र निवेदकले कुन प्रकारको शुल्क तिर्नुपर्ने हो भन्ने विषयमा पहिल्यै जानकारी पाउँदछ । यसले सार्वजनिक क्षेत्रमा लिईदै आएको शुल्कको विभिन्नतालाई पनि नियन्त्रण गर्दछ । धेरै देशका सरकारहरुले सूचनाको माग गर्दा शुल्क लगाउने कार्य आफैमा महँगो हुने र सानो अनुरोधका लागि शुल्क संकलन गर्नु फाइदाजनक नहुने अनुभव गरेका छन् । त्यसैले कहिलेकाहीं सुरुका ५० पृष्ठसम्म निःशुल्क दिइन्छ । अझ गैरसरकारी संस्था, सांसद, विश्वविद्यालय, सञ्चारमाध्यमजस्ता जनचासोका क्षेत्रबाट आएका अनुरोध र त्यस्ता सार्वजनिक चासोको विषयलाई प्रकाशमा ल्याउने आशयले गरिएका अनुरोधहरूमा कम शुल्क लगाउनु वा नलगाउनु राम्रो अभ्यास हुनेछ ।

सिफारिसहरु-

- सूचना प्राप्तिका लागि गरिने अनुरोधहरु लिखित रूपमै गर्नुपर्छ या मौखिक रूपमा पनि गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा ऐनमा समाहित गर्नुपर्छ । अनुरोध लिखित रूपमै हुनुपर्ने अवस्थामा निरक्षर वा अपाङ्ग निवेदकलाई अनुरोध प्राप्त गर्ने कर्मचारीले सहयोग गर्नुपर्छ ।
- यदि अनुरोध ज्यादै अस्पष्ट र पहिचान गर्न ज्यादै भन्कटिलो छ भने सार्वजनिक निकायले उक्त अनुरोधलाई स्पष्ट र छोटो बनाउन सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- यदि अनुरोध सोही व्यक्तिको भर्खरैको अनुरोधसँग पर्याप्त समानता राख्ने खालको छ, उक्त अनुरोध सार्वजनिक निकायको समय बर्बाद गर्ने आशयले गरिएको हो भन्ने स्पष्ट छ भने र निवेदकलाई सहयोग प्रदान गर्दा पनि त्यस्तो निवेदन अस्पष्ट र ज्यादै भन्कटिलो छ भने सार्वजनिक निकायलाई उक्त अनुरोध अस्वीकार गर्ने अनुमति प्रदान गरिनुपर्छ ।
- निवेदकको सम्पर्क ठेगाना र फोन नम्बर लिनुपर्ने कुराप्रति विचार पुऱ्याउनु पर्दछ ।
- जटिल खालको मागको सम्बन्धमा अनुरोध पहिचान गर्न र खोज्न एकपटकका लागि १५ दिनको थप समयको अनुमति दिने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्छ । यस किसिमको ढिलाइकोसम्बन्धमा ढिलो हुनुको लिखित कारण निवेदकलाई सूचित गर्नुपर्दछ ।
- यदि कुनै सार्वजनिक निकायले अन्य कुनै निकायसँग रहेको सूचना पाउनका लागि निवेदन लिएको छ भने तोकिएको समयभित्र त्यो अनुरोध वा निवेदकलाई उक्त सूचना भएको निकायमा पठाउनुपर्छ ।
- सूचनाको प्रतिलिपि निकालेको र निवेदकसमक्ष पुऱ्याएसम्मको शुल्क मात्रै निवेदकसँग लिन पाइनेछ भन्ने कुरा दफा ८ मा स्पष्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ । केन्द्रीय शुल्क सूची अग्रिमरूपमा प्रकाशन गर्नुपर्दछ ।
- एउटा निश्चित परिमाणको सूचना जस्तै पहिलो ५० पृष्ठ निःशुल्क उपलब्ध गराउने र सञ्चार, गैरसरकारी संस्था, सांसद र विश्वविद्यालयजस्ता सार्वजनिक चासोका अनुरोधकर्ताहरुलाई न्यूनतम शुल्क लगाउने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ ।

२.४. खुलापन अभिवृद्धिका उपायहरु

प्राक्कथन

दफा ४ ले हरेक सार्वजनिक निकायलाई नागरिकको सूचनाको हकलाई 'सम्मान र सुरक्षा' गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ । दफा ४(२)(क) मा सार्वजनिक निकायहरूले सूचनालाई वर्गीकरण गर्ने, अद्यावधिक गर्ने र त्यसलाई सार्वजनिक गर्ने, प्रकाशन गर्ने वा प्रसारण गर्ने कार्य गर्नुपर्ने प्रावधान छ । दफा ५(३) ले कुनै निकायको स्वरूप, प्रकृति, काम, कर्तव्य र अधिकार, निर्णयप्रक्रियाजस्ता कार्यात्मक आधारमा उपलब्ध गराउने पर्ने सूचनाका श्रेणीहरूको सूचीका बारेमा उल्लेख गरेको छ, । ती सूचनाहरू कुनै राष्ट्रिय भाषा वा अन्य सञ्चार माध्यमबाट प्रसारित गर्न सकिन्छ, (दफा ४(३)) र ती सूचनाहरूलाई हरेक ३ महिनामा अद्यावधिक गर्नुपर्दछ (दफा ५(४) ।

सूचनालाई कार्यात्मक आधारमा प्रकाशित गर्नुका अतिरिक्त सूचनाप्राप्तिको प्रक्रियालाई 'सरल र सामान्य बनाउनु, आफ्ना कार्यहरू खुलारूपमा सञ्चालन गर्नु र कर्मचारीलाई उपयुक्त तालिम प्रदान गर्नु सार्वजनिक निकायहरूको सामान्य दायित्व हो ।

विश्लेषण

सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकांश समसामयिक कानूनहरूले सार्वजनिक निकायलाई निश्चित खालका केही महत्वपूर्ण सूचनाहरू प्रकाश गर्ने कुनै अनुरोध नआएको अवस्थामा पनि सार्वजनिक गर्ने र कहिलेकाहीं त्यो अभ्यासलाई नियमित बनाउने जिम्मेवारी सुम्पेका छन् । धेरैलाई सूचनाप्राप्तिका लागि सार्वजनिक निकायसमक्ष मागपत्र दर्ता गर्न गाह्रो र असजिलो लाग्ने हुनाले सूचनालाई नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्ने कार्य सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रमुख तत्व हो । जनतालाई सरकारको क्रियाकलापमा सहभागी गराउन र सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचनाबाट फाइदा लिन सक्ने बनाउन जतिसक्दो धेरै सूचनाहरू प्रकाशित गर्नुपर्छ । यसको अर्थ के हो भने सूचना प्राप्तिका लागि व्यक्तिले अनुरोधप्रक्रियामा गईरहनु नपरोस्, जसले वास्तवमा सार्वजनिक निकायहरूको भन्कटलाई पनि कम गर्न सकिन्छ भन्ने हो । इन्टरनेटमा सूचना उपलब्ध गराउनु यस सन्दर्भमा कति सजिलो छ ।

नियमित रूपमा सूचना सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा भएका प्रावधानहरू निकै फराकिला छन् र तिनले सूचनाको हकसम्बन्धी अन्य कानून अन्तर्गत नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्न आवश्यक धेरैजसो महत्वपूर्णखालका सूचनाहरूलाई समावेश गरेका छन् । सार्वजनिक निकायको निर्णयप्रक्रियामा सहभागी हुन प्रयोग गर्न सकिने जुन संयन्त्र वा प्रक्रियाको उल्लेख दफा ५ (३) मा गरिएको छ । जुन सुधारात्मक सूचनाको कोटीमा पर्छ भन्ने हामीलाई विश्वास छ । जनतालाई बढीभन्दा बढी सरकारको क्रियाकलापमा सहभागि गराएर प्रजातन्त्रलाई बलियो बनाउनु सूचनाको हकको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य हो तर यसो गर्नका लागि जनताले सार्वजनिक परामर्शका लागि विद्यमान अवसरहरूलाई बुझ्नुपर्छ ।

धेरैजसो देशहरूको अनुभवले के देखाउँछ भने सार्वजनिक निकायहरूमा रहेको कमजोर सूचना संगठन र कार्यप्रणाली प्रभावकारी सूचनाको हकको व्यवस्थाका लागि सबैभन्दा ठूलो व्यवधान हो । त्यसकारण सूचना व्यवस्थापनमा सुधार गर्नु सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको महत्वपूर्ण लक्ष्य हुनुपर्दछ । एउटा केन्द्रीय आधिकारिक निकाय, सम्भवत राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई विभिन्न सार्वजनिक निकायहरूबाट सूचना संकलन गर्ने र सूचनाहरूलाई कसरी संगठित गर्ने, अद्यावधिक गर्ने, नष्ट गर्ने र अन्यत्र सार्ने भन्नेजस्ता कुराहरू समावेश गरिएको आचारसंहिता लागू गर्ने जिम्मेवारी दिनुपर्दछ ।

ऐनको दफा १९ ले राष्ट्रिय सूचना आयोगले बहन गर्नुपर्ने सुधारमूलक कामको सूची दिएको छ । उक्त आयोगले अरु पनि प्रशस्त त्यस्ता भूमिका बहन गर्न सक्छ । सूचनालाई राम्ररी व्यवस्थित गरिए पनि साना सार्वजनिक निकायहरूलाई सूचना प्रकाशित गर्ने दायित्व पालना गर्न गाह्रो हुन्छ । निर्देशिका प्रकाशन गर्ने र सार्वजनिक निकायबाट आएका तात्कालिक प्रश्नहरूको उत्तर दिनेजस्ता कार्यमा सहयोग गरेर राष्ट्रिय सूचना आयोगले सार्वजनिक निकायहरूको अप्ठेरो कम गरिदिन सक्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको निर्देशिका प्रकाशित गरेर जनतालाई सूचनाप्राप्तिको 'सरल र सहज' उपाय प्रदान गरी सूचना खोज्न योगदान पनि दिन सक्छ । यस्तो निर्देशिका धेरै देशहरूले प्रदान गर्दछन् । यस्तो निर्देशिकामा स्पष्ट र बुझिने तवरले सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध दर्ता गर्ने प्रक्रिया, उक्त अनुरोध सम्बन्धित व्यक्तिसमक्ष पुऱ्याउन गरिने कार्य प्रक्रिया एवं यी नियमहरूलाई आत्मसात गर्न असफल भएमा त्यसका विरुद्ध कसरी उजुरी गर्ने भन्ने कुरा प्रकाशमा ल्याइएको हुनुपर्छ ।

आयोगले विभिन्न (रेडियो पत्रपत्रिका, टेलिभिजन, इन्टरनेट आदि) माध्यमबाट जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्ने र कसरी ऐनको कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विषयमा सार्वजनिक निकायका प्रमुख एवं सूचना अधिकृतहरूलाई तालिम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यदि धेरै जनता यस ऐनको विद्यमानताप्रति अपरिचित भए भने ऐनको प्रभावकारिता व्यापकरूपमा घट्नेछ ।

सिफारिसहरू

- हरेक सार्वजनिक निकायले निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिताको उपाय र संयन्त्रको विवरण प्रकाशित गर्नुपर्छ ।
- निम्नलिखित कुराहरू प्रकाशित गर्नका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोग (अथवा अन्य कुनै आधिकारिक निकाय) को आवश्यकताका विषयमा विचार पुऱ्याउनु पर्छ ।
 - सूचना व्यवस्थापनकासम्बन्धमा सार्वजनिक निकायले बहन गर्नुपर्ने आचार संहिता;
 - न्यूनतम मापदण्डको निर्देशिका र सूचना प्रकाशनका लागि सार्वजनिक निकायको दायित्वसँगसम्बन्धित अभ्यासहरू;
 - सूचनाको हकको प्रयोगका सम्बन्धमा जन सामान्यका लागि निर्देशिका ।
- आयोगले ऐनका बारेमा जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्ने र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा निजामतीसेवाका व्यक्ति तालिम प्रदान गर्नुपर्छ ।

२.५. पुनरावेदन

प्राक्कथन

दफा ९ र १० मा कुनै सार्वजनिक निकायले सूचनाको हकप्रति गरेको वेवास्ता र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको परिपालनामा देखिएको कमजारी विरुद्ध उजुरीको व्यवस्था गरेको छ । शुरुमा निवेदकले मागेको सूचना दिन इन्कार गरेमा त्यसबारे सात दिन भित्र सम्बन्धित सार्वजनिक

निकायको प्रमुखसमक्ष उजुरी गर्न सक्छन् । कार्यालय प्रमुखले सूचना दिने वा पहिलेकै निर्णयलाई सदर गर्ने भन्ने कुराको निर्णय केही दिन भित्रै गर्न सकिने व्यवस्था छ (दफा ९) ।

उक्त निकायको प्रमुखको सो निर्णयप्रति निवेदक सन्तुष्ट छैन भने ३५ दिनभित्र राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष पुनरावेदन दर्ता गर्नसक्छ । त्यसपछि आयोगले सम्बन्धित प्रमुख वा सूचना अधिकृतलाई आफुसमक्ष उपस्थित गराउन र उनीहरूको बयान लिनुका साथै साक्षी बुझ्ने, प्रमाणको समीक्षा गर्ने र सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचनाको निरीक्षण गर्ने कार्य गर्न सक्छ । आयोगले ६० दिनभित्र निर्णय दिनुपर्नेछ (दफा १०) । आयोगको निर्णयविरुद्ध ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिनेछ (दफा ३४) ।

दफा ३२ र ३३ ले सार्वजनिक निकायका प्रमुख वा सूचना अधिकृतले अनुरोधलाई सही ढंगले अगाडि बढाएको नपाईएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले क्षतिपूर्ति र अन्य सहूलियत दिलाई दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त आयोगले सम्बन्धित निकायलाई दोषी माथि विभागीय कारवाही गर्न पत्राचार गर्न सक्नेछ वा सम्बन्धित दोषीलाई रु २५०००।- सम्म जरिवाना गर्नसक्नेछ । तोकिएको समयभन्दा ढिलो गरी सूचना प्रदान गरेको पाईमा प्रति दिन रु २०० जरिवाना लाग्नेछ र आयोगको निर्णय कार्यान्वयन नगरेको पाइएमा रु १०,००० जरिवाना लाग्नेछ । सूचना प्राप्तिको अनुरोध उपर सार्वजनिक निकायले गलत प्रकृया चलाएका कारण निवेदकलाई कुनै हानी भएको भए सो अवस्थामा निजले तीन महिना भित्र आयोग समक्ष क्षतिपूर्तिको लागि उजुरी दिन सक्नेछ । जाँच पड्ताल पश्चात् आयोगले निवेदकलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप उचित रकम प्रदान गर्न सक्नेछ ।

दफा ११ देखि १८ ले राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना र गठन प्रक्रियाको बारेमा व्यवस्था गरेको छ । आयोगमा एकजना प्रमुख सूचना आयुक्त र अन्य दुईजना सूचना आयुक्त रहनेछन्, जो संसदको सभामुखको अध्यक्षतामा गठित सूचना तथा सञ्चार मन्त्री र नेपाल पत्रकार महासंघका सभापति सम्मिलित तीन सदस्यीय समितिको सिफारिसमा सरकारद्वारा नियुक्त हुन्छन् (धारा ११ (१)-(४))।

आयोगको सदस्य हुनकालागि बी.ए वा सो सरह उत्तीर्ण गरी सम्बन्धित क्षेत्रमा कम्तीमा १५ वर्षको अनुभव हासिल गरेको हुनुपर्दछ (दफा १२) । नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतद्वारा दोषी ठहरिएका, सरकारी र सार्वजनिक संस्थानमा कार्यरत र कुनै राजनीतिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरू आयोगको सदस्य हुन अयोग्य ठहरिन्छन् (दफा १३) । आयुक्तहरूको नाम सिफारिस गर्दा यथासम्भव 'समावेशी सिद्धान्त'को अवलम्बन गर्नुपर्दछ, र कम्तीमा एकजना महिला सदस्य समेटिनु पर्दछ (दफा ११ (४) र (५) ।

आयोगका सदस्यहरूको पदावधि ५ वर्षको हुनेछ, जसलाई नवीकरण गरिने छैन यद्यपी सूचना आयुक्तलाई प्रमुख सूचना आयुक्तका रूपमा पुनः नियुक्त गर्न सकिनेछ (दफा १४) । कार्यकाल समाप्त भएमा, सदस्यको मृत्यु भएमा, ६५ वर्ष नाघेमा वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी गतिविधिमा संलग्न भई दोषी ठहर भएमा आयोगको सदस्यको पद रिक्त रहनेछ -दफा १५) । यदि कुनै सदस्यले कार्यालय सम्हाल्न नसकेमा र इमान्दारितापूर्वक आफ्नो दायित्व निर्वाहमा असफल भएको ठहरिएमा सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धी संसदीय समितिका दुई तिहाइ बहुमतले उक्त सदस्यलाई हटाउन सक्नेछ । सम्बन्धित सदस्यलाई समितिसमक्ष आफ्नो आफ्नो

कुरा राख्ने अधिकार हुनेछ (दफा १६) । ऐनमा सदस्यहरुको पारिश्रमिक तोकिएको छैन । दफा १७ मा 'तोकिएबमोजिम हुनेछ' मात्र भनि उल्लेख गरिएको छ ।

दफा १९ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकेको छ जस अन्तर्गत सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका विवरण र सूचनाहरु निरीक्षण र अध्ययन गर्ने, सार्वजनिक निकायलाई सूचना सार्वजनिक गर्न आदेश दिने, सूचना प्रदान गर्न समय तालिका प्रदान गर्ने आदि पर्दछन् । आयोगको लागि बजेट सरकारले विनियोजन गर्नेछ (दफा २३) । आयोगले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्नुपर्छ र प्रत्येक वर्ष संसदसमक्ष सो प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ (दफा २५)।

विश्लेषण

२.५.१. उजुरी प्रक्रिया

माथि छलफल गरिए भैं सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले सूचनाप्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोध सार्वजनिक निकायले सुनुवाई नगरेमा त्यसविरुद्ध उजुरी गर्नुअगाडि निवेदकले सार्वजनिक निकायको प्रमुखबाट पुनर्विचार होस् भन्ने चाहन्छ । यस्तो विषय धेरै देशहरुमा पाइन्छ । यसका धेरै फाइदाहरु छन् । यसले आयोगमा अनावश्यक उजुरी पर्नबाट रोक्न मद्दत गर्दछ । तर अर्कोतिर यसले सूचना उपलब्ध गराउने कार्यमा नियतवश ढिलाइ गर्न सार्वजनिक निकायलाई साधनको रुपमा काम पनि गर्दछ । त्यसकारण यस्तो दुरुपयोगलाई न्युन गराउन उक्त निकायका प्रमुखले यति दिनभित्र निर्णय लिनैपर्छ भनेर समयसीमा तोक्न हामी सुझाव दिन्छौं ।

सूचना अधिकृतले सूचना नदिएको, सूचना दिन अस्वीकार गरेको, आंशिक सूचना उपलब्ध गराएको, गलत सूचना दिएको अथवा सरोकारवाला निवेदकलाई सूचना दिन अस्वीकार गरेको आदि अनगिन्ती अवस्थाहरुमा निवेदकले सार्वजनिक निकायको प्रमुखसमक्ष उजुरी गर्न पाउँदछ (दफा ९(१) । यी सकारात्मक नियमहरु हुन् तर अरु पनि यस्ता अवस्थाहरु छन् जसमा उजुरी गर्न अनुमति दिइन्छ । जस्तै— अनुरोध गरिएको ढाँचामा सूचना नदिनु, विना कुनै कारण छिटो सूचना उपलब्ध नगराउनु, दफा ७ (२) र ७ (५) को उल्लंघन गर्नु, अनावश्यक शुल्क लिनु (माथि अध्याय २,३,४ मा छलफल गरिसकिएको छ कि निवेदकले शुल्क महंगो भएमा आयोगमा उजुरी गर्न सक्छ तर सार्वजनिक निकायको प्रमुखलाई सक्दैन) यी अवस्थाहरुलाई उजुरी गर्नका लागि छुट्टै थप अवस्थाका रुपमा सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ । अथवा ऐनमा सूचना प्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोध जुनसुकै कारणले इन्कार भएमा ऐनबमोजिम निवेदकले उजुरी गर्न सक्छ भन्ने कुरा जनाएर ऐनलाई संशोधन गर्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा उजुरी दर्ताका लागि दिइएको ७ दिने म्याद अनावश्यक रुपमा कडा देखिन्छ । सूचना तत्कालै चाहिएको अवस्थामा धेरै निवेदकले छोटो अवधि भित्रै उजुरी दर्ता गर्लान् तर उजुरी १४ वा २१ दिनपछि किन स्वीकार नगर्ने ? त्यसको कुनै उचित कारण ऐनमा दिइएको छैन ।

२.५.२. पुनरावेदन प्रक्रिया र उपचार

यदि सार्वजनिक निकायको प्रमुखसमक्ष दिइएको उजुरीबाट सन्तोषजनक निष्कर्ष निस्किएन भने निवेदकले राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष पुनरावेदन गर्न सक्नेछ । यस्तो पुनरावेदन पनि शुरु उजुरी जस्तै नै हो भन्ने हामीलाई लाग्छ ।

ऐनले राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई सार्वजनिक निकायहरूमा रहेको सूचना निरीक्षण गर्ने र सो साक्षी उभ्याउने जुन अधिकार तोकेको छ उक्त प्रक्रिया पुनरावेदन सुन्ने सवालमा अलिक विस्तारमा अवलम्बन गरिनुपर्छ । दफा १० (५) मा उक्त प्रक्रिया 'तोकिएवमोजिम हुनेछ ' भन्ने सामान्य व्यवस्था मात्र गरिएको छ । साँच्चै भन्ने हो भने आयोगले ग्रहण गरेका प्रक्रियागत नियमहरू आफैमा उपयुक्त छन् यद्यपी ऐनमा दुईईवटा महत्वपूर्ण कुराहरू उल्लेख गर्नुपर्छ , ती हुन्- पहिलो, पुनरावेदनका क्रममा आयोगको अगाडि दुवै पक्षको प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अधिकार र दोश्रो, सत्यता प्रमाणित गर्ने जिम्मा जुन खुलापनको प्राक्कथनमा उल्लेख भए अनुसार हमेसा सार्वजनिक निकायको नै हुनुपर्दछ ।

सूचनाप्राप्तिको अनुरोधलाई अनुचित ढंगले व्यवहार गरिएको अवस्थामा सम्बन्धित निकायलाई जरिवाना गर्ने र यस्तो अनुचित प्रक्रियाका कारण घाटा बेहोर्नु परेको भए निवेदकलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न निर्देशन दिने आयोगको अधिकारको हामी स्वागत गर्छौं ।

२.५.३. राष्ट्रिय सूचना आयोग

राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना एउटा प्रशंसनीय काम हो र यसले नेपालमा सूचनाको हकको प्रभावकारी संरक्षणमा मद्दत गर्नेछ । विश्वका धेरै जसो देशहरूको अनुभवले के देखाएका छन् भने स्वतन्त्र सूचना आयोगहरू सूचनाको हकको प्रभावकारी संरक्षणका लागि अदालतका लागि आवश्यक परिपुरक निकाय हुन् । तिनीहरूले सूचनाको उपलब्धिका सम्बन्धमा विशिष्ट दक्षता विकास गर्न सक्छन् । तिनीहरूले पुनरावेदनका घटनाहरूलाई पनि छिटो र अदालतको भन्दा कम मूल्यमा सम्पादन गर्न सक्छन्, ताकि तिनीहरू साधारण जनताका लागि बढी पहुँचयोग्य बन्न सक्नु । सूचना आयोगहरू सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन र चेतना अभिवृद्धिमा सहयोग पुग्ने क्रियाकलापहरू सम्पादन गर्नमा आयोगथ अझ सक्षम हुन्छ ।

जनताको विश्वास जित्नका लागि सूचना आयोग सरकारबाट वास्तवमै स्वतन्त्र हुनुपर्छ किनभने यसले सरकारका क्रियाकलापहरूको निरीक्षण गर्ने हो । यस सन्दर्भमा नेपालको राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन प्रक्रिया र संगठनको स्वरूपप्रति हाम्रो केही चासो रहेको छ ।

शिफारिस समितिमा एउटै राजनैतिक दलको प्रतिनिधित्व गर्न हुनसक्ने दुईजना अधिकारीहरूका साथ एकजना मात्र नागरिक समाजका प्रतिनिधि छन् । नेपाल पत्रकार महासंघका अध्यक्षका रूपमा कम्तीमा एक जना नागरिक समाजको प्रतिनिधित्व हुनु केही सकारात्मक कुरा हो तर यो स्वतन्त्ररूपमा निर्णय लिनका लागि पर्याप्त छैन । नियुक्ति प्रक्रियाकै सन्दर्भमा भन्नुपर्दा त्यहाँ केहीहदको पारदर्शिता पनि छैन । यसप्रति हाम्रो चासो छ किनभने सार्वजनिक सहभागिताका लागि त्यहाँ कुनै अवसर छैन । जनसाधारणलाई उम्मेदवारी मनोनयन गर्ने अवसर प्रदान गरेर वा उम्मेदवारहरूको छनौट सूचीमाथि टिप्पणी गर्न दिएर यसलाई सच्याउन सकिन्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले आयोगको आर्थिक स्वतन्त्रताका लागि बलियो सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्छ । सरकारी अनुदान सरकारको दबाब लागू गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग हुन सक्छ त्यसैले

सरकारको अनुदान सहयोगमा मात्र निर्भर रहनुभन्दा आयोगले आफ्नो बजेट आफैँ विनियोजन गर्नुपर्छ र त्यसलाई संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ । आयोगको निर्णय गराइमा प्रभाव पार्ने कुनै पनि सम्भावनालाई हटाउन ऐनले आयोगका सदस्यहरूको पारिश्रमिक विद्यमान निजामती सेवा वा न्यायसेवासँग मेल खाने गरी उचित रूपमा तोक्नुपर्छ ।

अन्त्यमा, आयोगको सेवामा रहनका लागि योग्य हुने प्रक्रिया राम्रोसँग बनाइएको छ, हामीलाई के विश्वास छ भने दफा १३ मा रहेको अग्राह्यताको नियम नियुक्तिपछि पनि सदस्यको पूरा कार्यकालभरि निरन्तर लागू हुनुपर्छ । उस्तै प्रकारको सरकारी सेवामा रहन्छ वा राजनीतिक पदमा निर्वाचित हुन्छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई आयोगको सदस्यबाट हटाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ । यदि लामोसमयसम्मको विरामीका कारण कुनै सदस्य आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न असमर्थ छ भने त्यस्तो सदस्यलाई साधारण प्रक्रियाबाट हटाउन सम्भव हुनुपर्छ जुन व्यवस्था वर्तमान ऐनमा समेटिएको छैन तर असक्षमताको प्रावधानमा उक्त कुरा राख्नुपर्ने हो ।

सिफारिसहरू

- दफा ९ मा उजुरीको म्याद थप गर्नुपर्छ र सार्वजनिक निकायका प्रमुखले उजुरीको जवाफ दिनैपर्छ ।
- कानूनअनुसार निवेदकले आफ्नो अनुरोध प्रकृयाको जुनसुकै विफलताका विरुद्ध उजुरी गर्न पाउनु पर्छ । दफा ९ मा सूचीकृत परिस्थितिका अतिरिक्त आफुले अनुरोध गरेको स्वरूपमा सूचना नदिनु, विना कुनै विश्वसनीय कारण सूचना दिन अस्वीकार गर्नु र अनावश्यक शुल्कका विरुद्ध उजुरी वा पुनरावेदन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- दफा ९ (१) मा रहेको उजुरी दर्ता गर्ने म्याद ७ दिनबाट बढाएर कम्तीमा २१ दिन पुर्याउनु पर्छ ।
- सूचनाको अधिकार सम्बन्धी ऐनमा यो कुरा स्पष्ट हुनुपर्छ कि जब राष्ट्रिय सूचना आयोगले उजुरीमाथि छानबीन गर्छ, त्यतिखेर दुवै पक्षले प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर पाउनुपर्छ र सूचना सार्वजनिक गर्न अस्वीकार गर्नुको कारण पुष्टि गर्ने भार सार्वजनिक निकायमा रहनुपर्छ ।
- आयोगको सदस्य छनौट गर्ने जिम्मा संसदको सम्बन्धित समितिको दुईतिहाइ मतको आधारमा गर्ने गरी संसदलाई जिम्मा दिने वा बढीभन्दा बढी नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूलाई आयोगको सदस्यमा उम्मेदवारी मनोनयन गर्न अवसर दिएर उल्लेख्य रूपमा सिफारिश समितिको क्षेत्र फराकिलो बनाउने कुरामा विचार पुर्याउनुपर्छ ।
- नियुक्ति प्रक्रिया खुला र सहभागितात्मक ढाँचामा सम्पादन गर्नुपर्छ र जनसाधारणलाई पनि आफ्नो उम्मेदवारी दर्ता गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ ।
- आयोगले आफ्नो बजेट आफैँ विनियोजन गर्नुपर्छ र त्यसलाई संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ । आयोगका सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा राजनैतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त हुनुपर्छ ।
- दफा १३ मा रहेको अग्राह्यताको नियम आयोगको सदस्यमा नियुक्त भएपछि पनि निरन्तरता लागू भईरहनुपर्छ । दफा १६ मा रहेको आयोगको सदस्यतासम्बन्धी प्रावधानमा 'कुनै विरामीका कारण आफ्नो पदीय दायित्व निर्वाह गर्न असमर्थ भएमा' भन्ने वाक्यांश थप गर्नुपर्छ ।

२.६. असल नियतले गरेको कार्यको बचाउ

प्राक्कथन

यस ऐनले असल नियतले सूचनालाई प्रकाशमा ल्याउन कामलाई दुईप्रकारले संरक्षण दिएको छ । पहिलो, सत्यकुरा प्रकाशमा ल्याउने उद्देश्यले सूचना सार्वजनिक गरेको अवस्थामा सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारी माथि कुनै अभियोग लगाईदैन र सजाय पनि तोकिदैन भन्ने कुरा दफा ३६ ले गरेको छ । अर्को शब्दमा जुन सूचनालाई दफा ३ ले व्यवस्था गरेबमोजिम अपवादका आधारमा गोप्य राखिन्थ्यो, जुन काम (सूचना उद्घाटन गर्ने कार्य) असल नियतले गरिएको हो भने सो सूचना प्रकाशमा ल्याएवापत कुनै राष्ट्रसेवकमाथि उजुरी लाग्ने छैन । दोस्रो, दफा १९ ले आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितता बाहिर ल्याउनेलाई सुरक्षा प्रदान गर्दछ । यसले प्रचलित कानून विपरित भइरहेको कुनै कुराको सूचना दिनु वा सम्भाव्य भ्रष्टाचार र अनियमितता सम्बन्धी सूचना प्रदान गर्नु सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी हो भन्ने बुझाउँछ । परिच्छेद ३ को व्यवस्था अनुसार आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितता सार्वजनिक गर्नेलाई सजाय दिन वा कुनै असर पुऱ्याउन पाईदैन र उक्त व्यक्तिलाई सजाय गरियो भने त्यस विरुद्ध आयोगसमक्ष उजुरी दिने र क्षतिपूर्तिको माग गर्ने अधिकार परिच्छेद ४ ले प्रत्याभूत गरेको छ ।

विश्लेषण

बचाउका यी दुई उपायहरूको हामी बलियो समर्थन गर्छौं । असल भावनाले गरिएको सूचनाको सार्वजनिकरणले लागि कर्मचारीलाई दण्डित गरिदैन भन्ने प्रत्याभूतिले के निश्चित गर्दछ भने सूचना प्राप्तिका लागि गरिने अनुरोधहरू अनावश्यक रूपले अदृष्ट बनाइनुको सट्टा सन्तुलित ढंगले कार्यप्रक्रियामा लगिन्छ । आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितताको उद्घाटन गर्ने व्यक्तिको सुरक्षा कुनै पनि सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रभावकारिताका लागि महत्वपूर्ण कुरा हो र यसले गोप्यताको संस्कृतिलाई समाधान गर्न मद्दत गर्दछ । दफा २९ लाई दुईवटा तरिकाले सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा हामी विश्वास गर्छौं । पहिलो, आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितताको उद्घाटन गर्ने व्यक्तिको सुरक्षा असल भावनाले गरेको सार्वजनिकरणमा मात्रै लागू गर्नुपर्छ । यो विश्वासमा उक्त सूचना पर्याप्त मात्रामा साँचो छ किनभने कुनै कर्मचारीले नियतवश कुनै व्यक्तिको बेइज्जत गर्ने जस्तो अनुचित उद्देश्यले सूचना प्रकाशमा ल्याउने गरेको अवस्था पनि हुन सक्छ । दोस्रो, आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितताको उद्घाटन गर्ने व्यक्तिको सुरक्षाको प्रबन्ध खाली भ्रष्टाचार र अनियमितता सार्वजनिक गर्ने सूचनाको प्रकाशमा ल्याएको अवस्थामा मात्रै लागू नगरेर सामान्यतया सार्वजनिक सरकोकारका विषयका गम्भीर कुराहरू जस्तै जनस्वास्थ्य, सुरक्षा, र वातावरणीय खतराको सार्वजनिक गर्ने अवस्थामा पनि लागू गर्नुपर्छ ।

सिफारिसहरू

- दफा २९ को आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितता सार्वजनिक गर्ने व्यक्तिको सुरक्षाको सवालमा उक्त सूचना वास्तवमा साँचो हो र असल नियतले गरेको हो भन्ने हकमा सीमित गर्नुपर्छ, ।

- आफ्नो रोजगारदाता संस्थाले गरेको अनियमितता सार्वजनिक गर्ने व्यक्तिको सुरक्षा भ्रष्टाचार र अनियमितताका अतिरिक्त जनस्वास्थ्य, सुरक्षा, र वातावरणीय खतरा वा असर सम्बन्धी सूचना प्रकाशमा ल्याउने सन्दर्भमा पनि लागू गर्नुपर्छ ।

३. सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय मापदण्डहरू

सूचनाप्राप्तिको अधिकारलाई प्रजातान्त्रिक समाज र अन्य आधारभूत मानव अधिकारको अनुभूतिका लागि यसले खेल्ने दुवै भूमिका आधारमा लामो समयदेखि निकै महत्वपूर्ण मानव अधिकारको रूपमा मान्यता दिईन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले साधारण सभाको पहिलो बैठकमै सूचनाको स्वतन्त्र सञ्चार सम्बन्धी अभिसन्धिलाई व्यापक अर्थमा पारित गरेको थियो । उक्त अभिसन्धिमा भनिएको छ—

“सूचनाको स्वतन्त्रता आधारभूत मानव अधिकार हो र अन्य सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरू जसका प्रति संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रतिबद्ध छ ती स्वतन्त्रताहरूको मुख्य कडी हो ।”¹¹

सूचनाको हकलाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघका निकायहरूले पटक पटक सुनिश्चित गरेका छन् । सन् १९८८ मा घोषित संयुक्त राष्ट्रसंघको अभिव्यक्ति र विचारको स्वतन्त्रतामाथिको प्रतिवेदनमा भनिएको छ—

“सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सुसूचित गर्ने अधिकारले राज्यमाथि सूचनाको उपलब्धिलाई सुनिश्चित गर्ने एउटा सकारात्मक जिम्मेवारी सुम्पेको छ । खासगरी जुनसुकै प्रकारका सूचना भण्डारण गर्ने साधन र पुनः प्राप्त गर्ने व्यवस्था सरकारले गरेको हुन्छ ।”¹²

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा¹³ को धारा १९ ले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई “सूचनाको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र सुसूचित गर्ने अधिकार” को रूपमा परिभाषित गर्दछ । त्यस्तै किसिमको अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि¹⁴, धारा १९ अन्तर्गतका तीन प्रमुख मानव अधिकार सन्धीहरू, त्यसैगरी तीनवटा क्षेत्रीय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धीहरू- मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि¹⁵, मानव अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकी महासन्धि¹⁶ र मानव अधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि¹⁷ रहेका छन् ।

सन् २००० मा सूचनाको हकसम्बन्धी विषयमा एउटा विशेष प्रतिवेदनले यस प्रकार विस्तृत टिप्पणी प्रस्तुत गरेको छ —

- सूचनाको सार्वजनिक गर्ने जिम्मेवारी सार्वजनिक निकायमा रहन्छ र सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार हरेक व्यक्तिमा रहन्छ । सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायसँग रहेको जुनसुकै स्वरूप र साधनमा सुरक्षित गरिएका सम्पूर्ण विवरणहरू भन्ने बुझिन्छ ।

¹¹ प्रस्ताव ५९(१), १४ डिसेम्बर १९४६ ।

¹² विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, २८ जनवरी १९९८, विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र संवर्द्धन, UN Doc. E/CN.4/1998/40, अनुच्छेद १४ ।

¹³ संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाको प्रस्ताव, 217A(III), १० डिसेम्बर १९४८ ।

¹⁴ संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाको प्रस्ताव, 2200A(XXI), १६ डिसेम्बर १९६६, लागू मिति २३ मार्च १९७६ ।

¹⁵ ४ नोभेम्बर १९५० मा ग्रहण, E.T.S.No.5, लागू मिति ३ सेप्टेम्बर १९५३ ।

¹⁶ २६ जुन १९८१ मा केन्याको नैरोबीमा ग्रहण, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev.5, 21 I.L.M. 58(1982), लागू मिति २१ अक्टुबर १९८६ ।

¹⁷ २२ नोभेम्बर १९६९ मा कोस्टारिकाको सान जोसेमा ग्रहण, O.A.S. सम्झौता श्रृंखला नं 36, 1144 U.N.T.S. 123, लागू मिति १८ जुलाई १९७८ ।

- सूचनाको स्वतन्त्रता भन्नाले सार्वजनिक निकायहरूले आफ्ना कार्यहरू र जनतालाई असर गर्ने नीति र निर्णयजस्ता जनचासोका सूचनाहरू व्यापक रूपमा प्रकाशित गर्ने र सम्प्रेषण गर्ने भन्ने कुरालाई बुझाउँछ ।
- सूचनाको हकसम्बन्धी सूचनाको सम्प्रेषण गर्ने र जनतालाई शिक्षा दिने प्रावधान कम्तीमा सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानूनले समेट्नुपर्छ । उक्त कानूनले सरकारमा रहेको गोप्यताको संस्कारको समस्याको सम्बोधन गर्ने पर्याप्त संयन्त्रहरू प्रदान गर्नुपर्छ ।
- सूचना सार्वजनिक गर्न अस्वीकार गर्ने कुरा सरकारको इज्जत बचाउने उद्देश्यको वा सरकारको गरेको गल्ती जोगाउने उद्देश्यले गरिनुहुन्न । सार्वजनिक गर्न नहुने कानुनी उद्देश्यहरूको पूर्ण सूची कानूनले प्रदान गर्नुपर्छ र अपवादलाई साँघुरो बनाउनुपर्छ ताकि कानूनद्वारा संरक्षित अधिकारलाई खलल नपर्ने सूचना सामग्रीहरू सार्वजनिक गर्दाका अपवादमा यसलाई समावेश हुनबाट रोक्न सकियोस् ।
- सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायले जनताको सूचनाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने खुला र पहुँचयोग्य आन्तरिक प्रणालीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनका लागि समयसीमा हुनुपर्छ र सो अनुरोध अस्वीकार भएमा त्यसको लिखित कारण निवेदकलाई दिईने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने शुल्क महगो हुनुहुन्न जसले गर्दा नागरिकको सूचना पाउने इच्छालाई रोकोस् र कानूनको आशय नकारात्मक बनोस् ।
- सरकारी निकायका सम्पूर्ण बैठकहरू जनताका लागि खुला हुने धारणा कानूनले स्थापित गरेकोस् ।
- सम्भव भएसम्म अन्य कानूनहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनका प्रावधानहरूसँग मेल खाने गरी बनाइनु पर्छ । सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानूनमा प्रदान गरिएको अपवादको व्यवस्थालाई पूर्ण बनाउनुपर्छ र यसलाई विस्तार गर्ने ठाउँ अन्य कानूनलाई दिनुहुदैन ।
- कुनै सार्वजनिक निकायले बेइमानीपूर्ण वा फौजदारी गतिविधिबाट कमीशन लिएको, कानुनी जिम्मेवारी निर्वाह नगरेको, भ्रष्टाचार र बेइमानी गरेको, गम्भीर प्रशासनिक विफलता निम्त्याएको, न्यायको दुरुपयोग गरेकोजस्ता सूचना सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो सूचना सार्वजनिक गर्ने व्यक्तिलाई कानुनी, प्रशासनिक र रोजगारीसँग सम्बन्धित दण्डबाट बचाउनुपर्छ ।¹⁸

मानव अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय आयोगले यी विचारहरूको स्वागत गरेको थियो¹⁹ । सन् २००४ को डिसेम्बरमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका लागि तीनवटा निर्णयहरू- विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिनिधि, सहयोग र सुरक्षाका लागि सञ्चार स्वतन्त्रता सम्बन्धी युरोपेली प्रतिनिधि र अमेरिकीराज्यहरूको संगठनको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासम्बन्धी विशेष प्रतिनिधिले संयुक्त घोषणा जारी गरे जसमा निम्न कुराहरू समावेश गरिएको थियोः-

¹⁸ विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, २८ जनवरी १९९८, विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र संवर्द्धन, UN Doc. E/CN.4/2000/63, १८ जनवरी २०००, अनुच्छेद ४४ ।

¹⁹ प्रस्ताव 2000/38, २० अप्रिल २०००, अनुच्छेद २ ।

“सार्वजनिक निकायहरूसँग रहेका सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार आधारभूत मानव अधिकार हो, जसलाई राष्ट्रियस्तरमा पूर्ण कानून (उदाहरणका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन) का माध्यमबाट लागु गरिनुपर्छ, जुन सूचना उपलब्धयोग्य विषय हुन् । अपवादको पद्धतिलाई साँगुरो बनाउनुपर्छ भन्ने अवधारणालाई स्थापित गर्ने अधिकतम सार्वजनिककरणको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ”²⁰

मानव अधिकारको रक्षाका लागि यी तीनैवटा क्षेत्रीय प्रणालीमा सूचनाको हकलाई स्पष्टसँग मान्यता प्रदान गरिएको छ । सन् २००२ मा युरोप भित्र युरोपेली परिषद्को मन्त्रीस्तरीय समितिले आधिकारिक सूचना प्राप्तिसम्बन्धी सिफारिसलाई पारित गर्‍यो ²¹ । सिद्धान्त नं. –३ ले सामान्यतया निम्नलिखित कुराहरु प्रदान गरेको छ:

“सार्वजनिक निकायसँग रहेका आधिकारिक सूचना मागेका बखत हरेक व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउने प्रत्याभूति सदस्य राष्ट्रहरुले गर्नुपर्छ । यो नियम कुनै पनि भेदभाव विना हरेक देशको नागरिकमा लागू हुनुपर्छ ।”

आधिकारिक सूचनाप्राप्तिसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को विशेषज्ञ समूहले हाल सूचनाको हकको क्षेत्रमा एउटा बाध्यात्मक सन्धिको निर्माण गर्दैछ ।

अन्तर अमेरिकी प्रणालीभित्र सन् २००० को अक्टोबरमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर अमेरिकी आयोगले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सम्बन्धी सिद्धान्तको अन्तर अमेरिकी घोषणालाई अनुमोदन गर्‍यो ²² । उक्त दस्तावेजले सूचनाको हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र मौलिक हककारुपमा अत्यन्त स्पष्टसँग मान्यता प्रदान गरेको छ ।

राज्यसँग रहेका सूचनाहरु प्राप्त गर्ने अधिकार हरेक व्यक्तिको मौलिक हक हो । उक्त हकको पूर्ण अभ्यासको प्रत्याभूति गराउनु राज्यको जिम्मेवारी हो । यो सिद्धान्तले ज्यादै थोरै अपवादहरुलाई मात्र सूचना प्रकाशमा ल्याउँदा प्रतिबन्ध लगाउने अनुमति दिन्छ, जुन पहिले नै कानूनद्वारा स्थापित गरिएको होस् र जुन सूचना प्रजातान्त्रिक समाजमा राष्ट्रिय सुरक्षालाई चुनौती दिने र सत्य र तत्कालै घटित हुने खतराको अवस्थामा रहेका होउन । सन् २००६ को सेप्टेम्बर १९ मा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर अमेरिकी अदालतले सार्वजनिक निकायसँग रहेका सूचनाहरु प्राप्त गर्ने अधिकारलाई ACHR अन्तर्गत अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा समाहित गर्ने एउटा महत्वपूर्ण निर्णय गर्‍यो ।

चालु घटनाको तथ्यका सम्बन्धमा सूचना खोज्ने र प्राप्त गर्ने अधिकारलाई स्पष्टसँग प्रत्याभूत गर्ने महासन्धिको धारा १३ ले महासन्धिमा रहेका प्रतिबन्धको व्यवस्था अन्तर्गत मान्यताप्राप्त अपवादहरु बाहेक राज्यको नियन्त्रणमा रहेका सूचनाहरु प्राप्त गर्नका लागि अनुरोध गर्न सक्ने हरेक व्यक्तिको अधिकारलाई सुरक्षित गर्दछ । फलतः उक्त धाराले माथि भनिएका सूचनाहरु प्राप्त गर्ने व्यक्तिको अधिकार र उक्त सूचनालाई व्यक्तिले बुझ्ने स्वरूपमा प्राप्त गर्ने र केही निश्चित अवस्थामा²³ राज्यले सूचनाप्राप्तिलाई सीमित गर्न सक्ने कारण जसलाई महासन्धिकले

²⁰ हेर्नुहोस्, <http://www.cidh.org/Relatoria/showarticle.asp?artID=319&IID=1>.

²¹ सिफारिस नं. (२००२)२, फेब्रुअरी २९, २००० मा ग्रहण ।

²² १०८ औं नियमित अधिवेशन, १९ अक्टोबर २००० ।

²³ Claude Reyes and Others v. Chile, १९ सेप्टेम्बर २००६, C No.151, अनुच्छेद ७५ अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालत ॥

मान्यता दिएको छ । त्यसको चित्त बुझ्दो उत्तर प्रदान गर्ने राज्यको सकारात्मक जिम्मेवारीलाई समावेश गरेको छ ।

सन् २००३ मा मानव अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी आयोग^{२४}ले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी सिद्धान्तको घोषणालाई पारित गरेको थियो । उक्त घोषणाको चौथो सिद्धान्तमा संक्षेपमा भनिएको छः-

सार्वजनिक निकायले सूचनाहरू आफ्ना लागि राखेका हुँदैनन् । सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणकर्ताका रूपमा ती निकायहरू रहन्छन् र हरेक व्यक्तिमा ती सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार निहित रहन्छ, खालि कानूनद्वारा स्थापित नियमहरूलाई स्पष्टसँग परिभाषित गर्नुपर्छ । सार्वजनिक निकायसँग रहेका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार मौलिक अधिकार हो भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय सहमति विगत दश वर्षदेखि विश्वव्यापी रूपमा थुप्रै कानूनहरूमा उच्च वृद्धिका साथ प्रतिबिम्बित भएको छ । भर्खरै सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनलाई ग्रहण गरेका देशहरूमा पूर्वी र केन्द्रीय युरोपका अधिकांश देशका साथै भारत, इजरायल, जमैका, जापान, मेक्सिको, पाकिस्तान, पेरु, दक्षिण अफ्रिका, दक्षिण कोरिया, थाइल्याण्ड, ट्रिनिदाद एण्ड टोबागो र वेलायत पर्दछन् । त्यसैगरी स्विडेन, संयुक्त राज्य अमेरिका, फिनल्याण्ड, निदरल्याण्ड, अष्ट्रेलिया र क्यानाडा गरी सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारलाई लागू गर्ने राष्ट्रहरूको संख्या जम्मा ७० पुगेको छ । युरोपेली संघ, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास नियोग र विश्व बैंकजस्ता अन्तरसरकारी निकायहरूले पनि सूचनाको हकसम्बन्धी नीतिलाई अनुमोदन गरेका छन् ।

^{२४} ३२ औं अधिवेशनमा ग्रहण, १७२३ अक्टोबर २००२ ।